

EÖTVÖS JÓZSEF ÉS SZALAY LÁSZLÓ IFJÚKORI ESZMEI
ORIENTÁCIÓJÁHOZ

1. Az „Alphonse levelei” – és a hősei

1831 őszén Szalay László eltökélte: lemond a Múzsákról, felhagy a szépirodalom művelésével. Szeptember 6-án arra kérte Szemere Pált, küldje vissza összes nála levő írását, mert azok csupán „paupertatis testimoniumok”, amelyektől ő végbúcsút kíván venni; szeptember 29-én felszólította őt, hogy a Muzáronba tőle semmit se vegyen fel, mert „... Kedvem és studiumom engem jelenleg más pályára vonz. Kétségkívül, mert vocatióm nem literarius, habár ennek kora megismerésére az is segélhete, hogy az Észrevételek és Bimbók nem úgy fogadtattak, mint reméllém és reménylhetém”.¹ November 11-én pedig – elindulva Kölcseyhez – újra leszögezte: „... Szalay, az író itt marad, literaturai praxisom nekem kevés örömöket ada.”²

A fiatalembernek volt oka az elkeseredésre. 1831 tavaszán verseskötetét, a kétségkívül gyengécske színvonalú *Bimbókat* az irodalmi pozíciókat kezében tartó Aurora-kör tagja, Kovács Pál hallatlanul éles bírálatban részesítette.³ Szalay elkeseredését külön fokozta az a tény, hogy e bírálatot a legnagyobb élő magyar költő, Vörösmarty jelentette meg az általa szerkesztett Tudományos Gyűjteményben. Elhatározását –, hogy többé irodalommal nem foglalkozik – szerencsére nem váltotta be teljesen –, ám az kétségtelen, hogy ilyen jellegű tevékenysége nagymértékben megcsappant.

Politikai érdeklődése és szépírói hajlamai azért még egy-két alkalommal társultak: így 1832-ben *Alphonse levelei* címmel rendkívül érdekes kisregényt tett közzé, melyet elemzője, Martinkó András méltán minősít „páratlan érdekű irodalmi és politikai gesztus”-nak.⁴ Nem a történet, a wertheri típusú szerelmi história váltotta ki a mű értelmezőjéből az elismerést (művészileg ő is sikertelennek minősíti a kísérletet), hanem az elbeszélés színhelye, időpontja és a hősök személye. Szalay kisregénye 1830 Párizsában játszódik, a júliusi forradalom idején s az azt követő hónapokban, hősei pedig 1830 kiemelkedő író-politikusai. A címszereplő – mint azt Martinkó András találóan megfejtette –, Alphonse de Lamartine, barátja, Victor – Victor Hugo. A harmadik író teljes nevén szerepel: ő Benjamin Constant, ki iránt Szalay művében megkülönböztetett tisztelettel viseltetik. A kisregény egésze igazolja azt a világnézeti-eszmei orientációt, amelyet Szalayval kapcsolatosan Eötvös felemlít, mint a július utáni időszak alapvető hozzáadékát: „...Egész hevével osztozott ő is a lelkesedésben, mellyel az örökké igaz

¹ SZALAY László, *Levelei*. Bp., 1913. 58., 60.

² Uo. 65.

³ SZALAY László, *Bimbók*. Pesten, 1831. – KOVÁCS Pál kritikája: *Bimbók*. Irta Szalay László. Pesten, 1831. Tudományos Gyűjtemény, 1831. III. k. 106–114.

⁴ SZALAY László, *Alphonse levelei*. Budapest, 1832. A műről: MARTINKÓ András, *Az ifjú Szalay László a történelem, az irodalom és az életpálya egy fordulópontján*. In *Uő., Teremtő idők*. Bp., 1977. 97–120.

elvek, mikért a francia forradalom küzdött, ifjú szíveinket eltölték... alaposabb tanulmányai meggyőzők őt, hogy az, mi a francia forradalomban nagyszerű, nem a Bastille és Tuillériák ostromában s a nép vad kitérésében – hanem Franciaország politikai és társadalmi átalakulásában kereshető, s hogy ezt nem azáltal érhetjük el, ha Franciaországot forradalmában utánozzuk, hanem csak úgy, ha azon nagy férfiak példáját követjük, kik a forradalom zaja között, mellyel a múltnak maradványai lerontattak, csöndes munkásságukkal Franciaország s az egész újabb társadalom alapjait vetették meg.⁵

E „nagy férfiak” közé tartozik az elbeszélés hőse, Lamartine, ki hét évi külföldi távollét után érkezett haza, Párizsba. Nem érzi azonban otthon magát, taszítja a forradalmi láz, az erőszak, az állapotok radikális felforgatása. „...Én nem tartottam sokat a megbukottakról – hirdeti a kisregényben Lamartine –, de mégis, meddig, s mindig dönten? Jót akarunk, nem kétkem, de, tartok, annyi rosszal márgáztatott e föld, hogy már csak ritka mag foganszhatik.”⁶ S Lamartine mély ellenszenvvel számol be a kisregényben arról a jelenetről is, amikor a hősnő környezetét Argentonnál egy „vesztett csapat” rohanta meg „vive le tricolore!” – kiáltással, mint ahogyan később is aggályosan elhatárolja magát a piacon zajongó tüntetőktől.

A hőst sokéves emigrációja idején a barátság tartotta meg, Victor, azaz Victor Hugo emléke, kinek költői génusza mellett kicsinynek érzi magát. Újbóli találkozásukkor Hugo arról faggatja, hogy sikerült-e személyesen megismerkednie Byronnal, Lamartine régi bálványképével. Elmondhatja magának, mint fogadta barátját Genfben a *Childe Harold* költője, mely találkozás bizony kiábrándítóan végződött. Lamartine ideálja immár nem Byron, hanem Victor Hugo: a tagadás és a szkepszis helyébe a hit és a remény lépett.⁷

Az *Alphonse levelei* vallomása alapján Martinkó András joggal vonja le a következtetést: némi fiktív elemmel meg bővítve Alphonse eszmei, költői, filozófiai viselkedésében Lamartine és Szalay László pályafordulata van megírva.⁸ S abban is egyetértünk vele, hogy e fordulat lényege – Szalay esetében – a száraz racionalizmusból, deizmusból és ugyanakkor a német idealista filozófia egy rétegeből, valamint a byroni tagadásból való kiábrándulás a szabadabb érzelmességet és kollektív értelmű cselekvést ígérő francia költészet javára. Vagyis ugyanannak a hitnek, vallási, morális, közéleti hitnek vágya és reménye tölti el itt Szalayt, mint amelyet előzőleg Hugo és Cousin műveiben is feltalált.

Lamartine és Szalay egy időben térnek új útra mind az irodalomban, mind a politikában. Az előbbiben a romantika új fázisa, a keletivel beoltott déli romantika, az olasz és főleg a spanyol irodalom mellett foglalnak állást. A francia költőt „tolmács”-nak használva Szalay Cervantes „életmeleg és életvaló” regényírás tartja követendőnek; a „képdagály”-tól mentes, realitásokon alapuló romantika. A politikában pedig úgyszintén a *Harmonies poétiques et religieuses* alkotójának eszméit fogadja el: a forradalmi utat elutasítva a polgári liberalizmus útját választja, reformok által, evolucioner módon kívánja előmozdítani az ország átalakítását. Az utóbbi irányválasztásról tanúskodik egyébként a kisre-

⁵ EÖTVÖS József, *Szalay László*. In *Uő.*, *Arcképek és programok*. S. a. r. FENYŐ István. Bp., 1975. 220.

⁶ SZALAY László, *Alphonse levelei*. Budapest, 1832. 4–5.

⁷ Uo. 9.

⁸ MARTINKÓ András, *i. m.* 108.

gényben Benjamin Constant szerepeltetése is. Halálos ágya mellett Victor Hugo és Lamartine ülnek, ők búcsúztatják el a liberalizmus nagy európai bajnokát.

Martinkó érvelését azonban ki kell egészítenünk azzal, hogy Szalay liberalizmus felé fordulása ez idő tájt még nem osztatlan. A polgári társadalom árnyoldalai, a tulajdonviszonyok problémái a harmincas évek folyamán visszatérően töprengésre fogják készíteni őt. (Mint ahogyan Eötvöst is.) 1838-as nyugat-európai útján, düsseldorfi, liège-i, brüsszeli tapasztalatai nyomán oszlanak majd el Szalay kételyei a létesülő polgári jövő távlatait illetően.

A kisregény befejezésében mindenesetre a megtalált összhang az uralkodó. Az *Alphonse levelei* Horace Sebastianinak, Lajos Fülöp külügyminiszterének szavaival végezetül álom és ábránd helyett alkotó tevékenységre, erőinek összeszedésére orientálja az olvasót. A köz szolgálatára, amint arra a politikai küldetéssel Paraguayba utazó Lamartine újra csak példát mutat.

Martinkó András tanulmányát más vonatkozásban is ki kell egészítenünk. Elmulasztja azt, hogy a Szalay-kisregény keletkezésének időszakában figyelemmel kísérje Lamartine publicisztikáját. A költő-politikus ugyanis ekkori cikkeiben pontosan olyan eszméket fogalmazott meg, amelyeknek megvalósítására utóbb a majdani centralisták vállalkoznak. Épp Szalay Csekére távozásának napjaiban, 1831 októberében jelent meg Párizsban *Sur la politique rationnelle* címmel Lamartine politikai hitvallása, mely egyaránt elhatárolódást tartalmazott a forradalmi radikalizmustól és az Ancien Régime-től, ugyanakkor a szabadság és a jog-egyenlőség perspektíványító-dinamizáló programját vázolta fel a kortársak előtt.⁹ Olyan eligazító szót adva a fiatalok számára, amelyre azoknak leginkább szükségük volt. S éppoly patetikus, költői hangszereléssel, amellyel rájuk az idő tájt legeredményesebben hatni lehetett. Programiratóban főként hozzájuk szólt, azokhoz, „kik a társadalmi igazságot keresik az isteni igazság fényénél”, s a társadalmi megújulás nagy korszakának elkövetkezését ígérte számukra. Szerinte az emberiség fejlődésének újabb szakaszába lépett, a tömegek jogának és politikai részvételének korába. Abba a periódusba, amikor a filozófusnak és a törvényhozónak már a társadalmi emberre kell tekintettel lennie. Lamartine azt hirdeti, hogy a társadalomban minden emberi életnek megvan a maga teljes és független rendeltetése.

A francia költő-politikus ugyanakkor anakronisztikusnak minősítette a kiváltságok, az örökletes arisztokrácia rendszerét, olyan vezetőket óhajtott látni a közélet porondján, akikben a társadalom hatalma és bizalma testesül meg. Olyan „arisztokráciát” fogadott csak el, amelyet kizárólag az erény és az érdem produkál. Hangsúlyosan állást foglalt a sajtó szabadsága mellett, elnémítását a szabadság halálának nyilvánította. Ugyanígy az oktatás teljes szabadságát és ingyenességét is kívánta, tételesen kimondva azt az ideát, amely utóbb Eötvös József legfőbb nevelésügyi alapelve lesz: az embereket nevelés útján kell képessé tenni a szabadságra („si vous voulez rendre l'homme capable de la liberté, qu'il le soit instruit”). Az egyház és az állam elválasztását elkerülhetetlennek nyilvánította, választójogot követeltek mindazok számára, akik politikai döntésekre képesek, a büntető törvénykezést pedig a maga egészében megreformálandónak minősítette, beleértve a halálbüntetés eltörlését is.

⁹ Alphonse de LAMARTINE, *Sur la politique rationnelle*. In *Ceuvres de Lamartine*. Bruxelles, 1838. 379–382.

Leginkább a központosításról és az erőszak elkerüléséről írottakkal kerülhetett a centralistákhoz közel Lamartine. Azzal a gondolatával, hogy a törvényhozást nyilvánította a nemzeti egység letéteményesének, s a kormánygépezet összes ágának egyazon középpontban való egyesítését javasolta („La force relative des nations est tout entière dans le perfectionnement de ce système d'unité ou de centralisation”). S azzal, hogy olyan átalakulásra vágyott, mely vér nélkül való-sítja meg a tökéletesedést, az ember isteni rendeltetését. Lamartine egyébként éppoly megbecsüléssel emlékezik meg itt a saint-simonizmusról, mint tette azt Eduard Gans: szerinte ez a tanítás merész plágiuma az Evangéliumnak, a kereszténység fényét képviseli az emberek számára.

Az utóbbi gondolatkör már átvezet a szociális igazság eszméjéhez, amellyel Lamartine nyilvánvalóan úgyszintén ösztönzően hatott Szalayékra. *Considérations préliminaires sur la question à proposer par l'Académie de Macon* címmel 1830 után drámai erővel mutatott rá az iparosítással terjedő önzésre, a munkanélküliség veszélyére, az emberi tevékenység elgépiesedésére.¹⁰ Messzehangzóan eszterelte azt, hogy korokban új rabszolgaság fenyeget, melynek következményeként az osztályok egymás ellen fordulnak, elgyengüléssel fenyegetve a társadalmat. A jövőbeni centralisták e cikkből is sugallatot kaphattak arra, hogy a polgári fejlődés olyan válfajára törekedjenek, amely orvosolja annak egyoldalúságait.

Említettük, hogy az *Alphonse levelei* egy másik író alakját is glóriába fonta: Benjamin Constant-ét. Nem alkalmi együttérzés-nyilvánítás volt ez: Constant életműve az egyik legfontosabb eszmei tárháza lett a fiatalok politikai öntudatra ébredésének.¹¹ Erről tesznek bizonyosságot róla utóbb alkotott megnyilatkozásai. Szalay 1845 októberében az olasz jogtudós, Filangieri művét azzal dicséri meg, hogy „Annak jeles munkának kell lenni, mely félszázaddal megjelenése után Constant Benjaminget fordítólul nyéré”; 1846 augusztusában a francia honosítási törvény azért szolgál tetszésére, mert nélküle „Constant Benjamin, a restauráció-nak nagy hírvé publicistája s az 1820–30-diki francia ellenzéknek legjelebb tagja nem fogott volna követté választatni, nem fogta volna a közjót a kamarákban örök dicsőséggel védelmezhetni”; néhány hónappal később, 1847. február 21-én pedig úgy nyilatkozott, hogy Constant munkáit sokkal örömebb látná az új nemzedék kezében, mint Louis Blanc és Proudhon önmagukban becses műveit, melyeknek a hazai viszonyok közt csak igen csekély hasznát vehetjük.¹² Pár évvel később pedig ama nagy fontosságú művében, amelyben *Statusférjak és szónokok könyve*

¹⁰ Alphonse de LAMARTINE, *Considérations préliminaires sur la question à proposer par l'Académie de Macon*. Uo., 371–373. – Vö. Lamartine ars poeticáját is: *Des destinées de la poésie*. Uo. 379–412., ill. önéletrajzát: *A. de Lamartine par lui-même*. Paris, 1892. – Lamartine ekkori publicisztikájáról: René WALTZ, *Introduction*. In LAMARTINE, *Ceuvres choisies*. Poésie. Paris, 1910.; Jacques CASTELNAU, *Lamartine*. Paris, 1943.; Henri GUILLEMIN, *Lamartine et la question sociale*. Paris, 1946.; Albert BRESLE, *La formation de la pensée politique de Lamartine jusqu'à 1830*. In *Centenaire de la Mort d'Alphonse de Lamartine*. Actes du Congrès III. Macon, 1969. 235–239.; Christien CROISILLE, *Lamartine et la presse politique de son temps (1820–1835)*. Uo., 259–270.; Alphonse Polinu POLINGER, *Alphonse de Lamartine, homme politique et législateur*. Uo. 331–334.; Louis LE GUILLOU, *Lamartine et Lamennais*. Uo. 399–407.

¹¹ Constant és a centralisták eszmei kapcsolatáról: FENYŐ István, *Francia szellem a reformkori progresszió kezdetén. Benjamin Constant és a magyar centralisták*. Újhold-Évkönyv, 1989/1. 245–259. – E kapcsolatra először BARABÁSI KUN József utalt, Báró Eötvös József és a francia liberálisok. In *Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves évfordulójára*. Bp., 1912. 8–46., majd Paul BÖDY, *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary 1840–1870*. Philadelphia, 1972. 26.

¹² SZALAY László, *Büntető törvénykönyv VII*. Pesti Hirlap, 1845. X. 10. In Uó., *Publicistai dolgozatok*. Pest, 1847. II. k. 107.; Uó., *Honosítás III*. Pesti Hirlap, 1846. VIII. 14. In uo., 203.; Uó., *Evenkénti országgyűlés s utasítási rendszer I*. Pesti Hirlap, 1847. II. 21. In uo., 272.

(1850) címmel a polgári parlamentarizmus kiváló alakjait – s velük a nyugati politikai gyakorlatot – mutatta be, kiemelkedő helyet juttatott Constant-nak.¹³

E portréjában Szalay úgy minősíti őt, mint aki „egyike századunk legjelesebb publicistáinak és bölcseleínek”. A szélsőségektől tartózkodó, a restaurációval és a terrorizmussal egyaránt szembeszálló, ám elsősorban a reakcióval küzdő publicista arcképét állítja előnk. Számára Constant oly politikus, ki a haladásnak meggyőződéses híve, de azt fokozatosan, a körülményekkel és lehetőségekkel gondosan számolva kívánja megvalósítani, elvek rendszere alapján, a lakosság nyugalalmát meg nem háborítva. Amit tőle Szalay idéz, az akár a centralisták liberalizmusának „bibliája” is lehetne: „...az egyéni jogoknak tényleges garanciája –, a birtok biztossága, ...az emberek teljes függetlensége –, feltétlen engedelmesség a törvények iránt –, valamennyi tehetség, valamennyi személyes képesség versenyzése –, eltöröltetése azon igazságtalan hatalmaknak, azon agyrémes megkülönböztetéseknek, melyek sem a közakaratban, sem a közérdekben nem alapulván, a birtoklás színében láttatják birtokosaikat –, az egésznek harmoniája –, a részeknek megállapodottsága –, világos theoria –, óvatos gyakorlat.”

Constant tehát a centralistáknak egyik legfőbb tanítómestere lett. Hogy a polgári alkotmányosság részleteit illetően mit tanultak tőle, arról következő fejtegetéseinkben szólunk, így erről most még csak annyit, hogy a francia író-publicista valósággal jelképévé magasodott előtűnik a tudomány, az irodalom és a politika egységének, még inkább az igazságért folytatott, állhatatos küzdelemnek.¹⁴

1833-ban Szalay még egyszer – utoljára – megpróbálkozott az elbeszélő szépprózával: *Fridrik és Katt* címmel újabb kisregényt publikált.¹⁵ Esztétikailag ez sem különb, mint előző műve, gondolatiságában azonban ez is érdekes. E téren akár kiegészítő ellenpárja lehetne az *Alphonse leveleinek* – benne ugyanis az író a forradalmi út eltelése után a másik, a despotikus uralkodói szélsőség kritikái megjelenítésére vállalkozik. A kisregény Nagy Frigyes porosz király ifjúságába kalauzolja az olvasót, s azt az epizódot állítja középpontba, amikor az esztelen apai és uralkodói zsarnokság alól szabadulni vágyó Frigyes trónörökös Angliába próbál szökni, s amikor ezért apja fia szemé láttára lefejezteti annak barátját, Katte hadnagyt.

Egy szívtelen és műveletlen, idegbeteg kényúr áll itt szemben a nála sokkal tágasabb szemhatárú, irodalom, filozófia és a zene iránt érdeklődő, az angol

¹³ SZALAY László, *Constant*. In *Uő.*, *Statusférjak és szónokok könyve*. Pest, 1850. 267–344.

¹⁴ Constant műveit a következő kiadásokban tanulmányoztam: Benjamin CONSTANT, *Œuvres politiques*. Paris, 1874.; *Œuvres*. Par Alfred ROULIN. Paris, 1957. – Constant-ról: Charles LOUANDRE, *Introduction*. In B. CONSTANT, *Œuvres politiques*. Paris, 1874.; Maxime LEROY, *Histoire des idées sociales en France*. 5e éd. Paris, 1950. 173–183.; William W. HOLDHEIM, *Benjamin Constant*. London, 1961.; Lothar GALL, *Benjamin Constant, seine politische Ideenwelt und der deutsche Vormärz*. Wiesbaden, 1963.; Paul BASTID, *Benjamin Constant et l'Europe*. In *Actes du Congrès Benjamin Constant* (Lausanne, octobre 1967) édités par Pierre CORDAY et Jean-Luc SEYLAZ. Genève, 1968. 15–22.; Cecil P. COURTNEY, *La pensée politique de Benjamin Constant*. Uo. 31–38.; Polivier Pozzo di BORGO, *Benjamin Constant et les Cent-Jours*. Uo. 41–47.; Ephraim HARPAZ, *Constant, le Mercure et la Minerve*. Uo. 49–55.; John CRUICKSHANK, *Benjamin Constant*. New York, 1974.; Alfred FABRE-LUCE, *Benjamin Constant*. Paris, 1978.; Kurt KLOCKE, *Benjamin Constant. Une biographie universelle*. Genève–Paris, 1984.; LUDASSY Mária, „Mindig és mindenben az igazságot...” In *Uő.*, *A trón, az oltár és az emberi jogok*. Bp., 1984. 151–202.

¹⁵ SZALAY László, *Fridrik és Katt*. Pesten, 1833. – Nagy Frigyesről: MACAULAY, *Nagy Frigyes*. Ford. SZIGETI József. Bp., é. n.; ifj. BARTA János, *A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában*. Bp., 1982.

parlament intézményrendszere után vágyódó örökösével. Szembenállásuk jelentősége megnő, ha arra gondolunk, hogy Nagy Frigyes trónra lépve Kelet-Közép-Európában a felvilágosult abszolutizmus első képviselőjévé emelkedett, e téren Mária Terézia és II. József reformjainak példaképévé. Ő az első európai uralkodó, aki az állam, a társadalom és a vallás területén korszerű reformokat léptetett életbe, alkalmazva a rajongással tisztelt francia felvilágosodás tanításait. Olyan típusú monarcha volt, kinek megjelenésére utóbb Szalayék pályájuk egész folyamán vártak (természetesen az abszolutista módszerektől mentesen): az államhatalom amaz erőteljes képviselője, ki – megfelelő társadalmi erő híján – élére képes állni a szükséges reformoknak. A centralisták vágyálma lesz egy korszerűen gondolkodó, II. Józsefhez hasonlóan modernizációra hajló uralkodó, annak parancsuralmi velleitásai nélkül. Az ifjú Szalay Nagy Frigyesben főként a felvilágosodás hívét látta: uralkodót, ki jobbágyvédő politikát folytatott, előmozdította a gazdaság polgárosulását, visszaszorította a rendiséget, megreformálta az igazságszolgáltatást, védte a szólás- és sajtószabadságot, s a vallási toleranciát. S Nagy Frigyes elvben még az alkotmányos képvisellettől sem zárkózott el. Szalay és centralista társai a reformkorban egy nyugati típusú alkotmányos monarchia után vágyakoznak, ehhez pedig előzetes, előkészítő lépcsőfoknak tekintik az előző század felvilágosult abszolutista kezdeményezéseit.

2. Politikai gondolkodók panorámája

Az írói pályában való csalódás és Kölcsey politikai példája végleg a tudomány felé fordítják Szalay Lászlót. Elvonulva az irodalmi élettől, éveken át csupán stúdiumainak él, kiemelkedő műveltségre tesz szert, a politikai és a jogtudományi felkészültség terén párját ritkítót. Eötvös róla mondott emlékbeszédében hangsúlyozza, hogy barátja ez idő tájt kizárólag tanulmányaiban mélyedett el, annyira, hogy „benne találtuk szeretni a komoly tudományt”.¹⁶ S maga Szalay is úgy emlékezik meg 1838. január 5-én Kölcseyhez intézett levelében életének e korszakáról, hogy esztendőig „sokat elmélkedtem és sokat tanultam, s felnyílt előttem az élet könyve... Tanultam és tanultam, s új epocha kezdődött életemben”.¹⁷ Ennek alapján Szalay már csak zsbárusnak tekinti a kor nemesi liberalizmusát: „Én ehhez jóval hosszabb utat választottam, a nemzetek életét tanultam.”

Hamarosan Eötvös is társául szegődött e stúdiumokban: ő is szenvedélyes olvasóvá vált, könyvrajongóvá, éppoly társadalomfilozófiai-történettudományi-politikaelméleti irányultsággal, mint barátja. Közös szellemi műhelyt alakítanak ki ekkor maguknak, melyben egyelőre Szalay László a meghatározó egyéniség. Eötvösnek egyik jegyzetfüzetébe írott önironikus megállapítása kifejezően illusztrálja olvasási szenvedélyüket: „Fejem könyvszekrény (bibliothèque renversée-nek úgyis már sokan nevezték)”.¹⁸ Könyvhagyatéka (csak ami fennmaradt!) tanúságtétel: benne ma 794 mű található, 1688 kötetben.¹⁹ S ama könyvekben, amelyek különösképpen érdekelték, Eötvös emlékeztető ceruzabejegyzéseket írt a margó-

¹⁶ EÖTVÖS József, *Szalay László*. In *Arcképek és programok*. Bp., 1975. 218.

¹⁷ Szalay László – Kölcsey Ferenchez. In SZALAY L., *Leveli*. Bp., 1913. 67–70.

¹⁸ Eötvös József zöld jegyzetkönyve 67. MTA Kézirattár. Idézi: BÉNYEI Miklós, *Eötvös József olvasmányai*. Bp., 1972. 19.

¹⁹ BÉNYEI Miklós, *i. m.* 23. A ceruzabejegyzésekről: *i. m.* 26.

ra – ennek révén is következtetni tudunk gondolatvilága (gondolatviláguk) ekkori alakulására. Szalay pedig kritikai cikkekben számolt be a számára legérdekesebb olvasmányokról a Tudománytár és az Athenaeum-Figyelmező hasábjain. Hozzávesszük ehhez néhány olyan jelesét a világgondolkodásnak, akiknek produkciójáról a centralisták későbbi éveikben szóltak az olvasóknak.

A harmincas évek folyamán és a negyvenes évek legelején a külföldi politika-elméleti írók közül Szalay a legtöbbet Eugène Lerminier-vel foglalkozott. Okkal: Lerminier műveiben összesítve meg lehetett találni a liberalizmus főbb szellemi és erkölcsi értékeit, még hozzá a haladásnak azzal a lelkes hitével, amelyet az idő tájt még hitelesített a személyes pálya is.²⁰ Lerminier a húszas évek folyamán csatlakozott a Globe, a X. Károly, illetve Polignac rendszerével szemben álló, kiváló folyóirat munkatársai gárdájához, majd Guizot híveként 1828-tól kezdődően főmunkatársa lett a Revue française-nek. Hasonlóképpen ott találjuk őt a Revue des Deux Mondes című világhírű orgánum állandó szerzői között, amely utóbb oly közel állott a centralistákhoz. Részt vett a restaurációs rendszer megdöntésén munkálkodó *Aide-toi, le Ciel t'aidera* elnevezésű, Guizot vezette társaságban is. A júliusi forradalom után Lerminier-t a Collège de France-ban az összehasonlító jogtudomány professzorává nevezték ki. Azt a diszciplínát tanította, amely Szalayt a legjobban érdekelte – hegelianus szellemben, sőt egy időben saint-simonista rokonszenven is. S ami éppoly fontos: kiváló előadó volt, a Quartier Latin ifjúságának bálványá, már csak azért is, mert műveiben főként őket ösztönözte társadalmi cselekvésre. Olyan gondolkodó volt, mint Lamartine: az új, polgári Franciaország szószólója, ki a szabadságot nem erőszakkal kívánja megvalósítani. Emellett Szalay számára külön jelentősége volt annak, hogy Lerminier már 1829-ben nagy tanulmányban számolt be Gans örökösödéséről szóló monográfiájáról – erről nemsokára részletesebben szólunk –, magának vallotta Victor Hugo és Lamartine nézeteit az irodalom tömegekre gyakorolt hatásáról, s munkáiban sorra felhívta a figyelmet Constant-ra, Benthamre, Lamennais-re, Saint-Simonra – a centralisták majdani mestereire.²¹

Lerminier-ről szóló első cikkében Szalay a francia jogbölcseletről *De l'influence de la philosophie du XVIIIe siècle sur la législation et la sociabilité du XIXe* című könyvét (Paris, 1833) ismerteti a Tudománytár 1835. évfolyamában – felhasználva az alkalmat arra, hogy mintegy rehabilitálja a maguk eszmei céljai számára a felvilágosodás örökségét.²² Lerminier nyomán Szalay is szinte dicsfénybe vonja a nagy századot, Montesquieu, Voltaire, Diderot és Rousseau teljesítményét. A gondolat e négy mestere által új eszmék ébredtek, a tett pedig csakhamar követi az eszméket – szögezi le Szalay. Az eszmék „... egyszer kimondva, magához vonszanak, s módosítják az egykorúak világát” – hangoztatja Hegel egyik alapelvét. A XVIII. század műve azonban nem bevégezett, s a XIX. századnak a

²⁰ Eugène LERMINIER fő művei: *Philosophie du droit*. Bruxelles, 1832.; *De l'influence de la philosophie du XVIIIe siècle sur la législation et la sociabilité du XIXe*. Paris, 1833.; *Introduction générale à l'histoire du droit*. Seconde édition. Paris, 1835.; *Études d'histoire et philosophie*. I–II. Paris, 1836. – Lerminier-ről: MICHAUD, *Biographie universelle ancienne et moderne*. Tome 24. Paris–Leipzig, s. a. [1861] 249–250.; *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle*. Tome X. Paris, s. a. 396.; *La Grande Encyclopédie*. Tome 22. Paris, s. a. 73–74.; Charles-H. POUTHAS, *Guizot pendant la Restauration*. Paris, 1923. 369–373.; *Cent ans de vie française à la Revue des Deux Mondes. Le livre du centenaire*. Paris, 1929. 29.

²¹ E. LERMINIER, *Introduction générale à l'histoire du droit*. Seconde édition. Paris, 1835. 343–408.

²² [SZALAY László], *Lerminier: De l'influence de la philosophie du XVIIIe siècle sur la législation et la sociabilité du XIXe*. Paris, 1833. Tudománytár V. k. 1835. 193–195.

XVIII.-at nemcsak folytatni kell, hanem szerinte meghaladni is. Az 1789. és 1830. évi forradalmak megfelelnek egymásnak; az új századnak azonban kevésbé filozófiainak, mint inkább politikainak és szociálisnak kell lennie, minden népek testvériesítésén kell munkálkodnia. Ez az utóbbi idea lesz az, amit Szalay és barátai Lerminier-től a leginkább eltanulnak.

Két évvel később e program már konkrétabb kifejtést nyer a magyar gondolkodónál. Lerminier *Études d'histoire et de philosophie* (Paris, 1836) című könyvét a Figyelmezőben ismertette Szalay a Saint-Simontól is tanuló mestert, a hivatásos és radikális szemléletű társadalomtudós alakját állítja olvasói elé: „...a saint-simonismus mindazon tévedések mellett is, melyekre ragadtaték, mély és következetes nézeteket hozott a históriába, felfogta annak egységét s megértette az emberiség haladását különböző fejledésszakain keresztül, hogy abból a társas élet tudományát vonja le... Lerminier átvéve az ők tanítmányaikból mindazt, mi a jelenkor szükségéhez alkalmazható volt, u.m. az ismeretek szétterjesztését, a törvényhozás reformációját, az alsóbb néposztályok sorsának javítását. Csakugyan Lerminier mind írásaiban, mind leckéiben a tömegekhez szól s azok értelmi szükségét igyekszik kielégíteni.”²³

Következő megnyilvánulását akkor írta Szalay Lerminier-ről, amikor az a progresszió renegátjává vált: államtanácsi tagságot fogadott el a miniszterelnöktől. 1838 novemberében egy, az Athenaeumban publikált levelében védelmére kelt azzal, hogy ő méltányolni tudta a francia tudós előző kapcsolatait Guizot-val, a saint-simonistákkal és Fourier-val, majd Sand-nal és Lamennais-vel – így elvhűséget lát mostani lépésében is.²⁴ Mesterét mentegette Szalay ifjonti naivitással úgy vélekedik, hogy e változásokat egységbe fogja az a tény, hogy Lerminier nem az élet véletlen jelenségeiből indul ki, hanem a gondolat meghatározó voltából.

Levelét Párizsból akkor írta Szalay, amikor meglátogatta lakásán a francia professzort. Két és fél évvel később, 1841 januárjában az induló Pesti Hirlapban újra csak mint az európai népek testvériségének, az egyetemes progressziónak apostolát jelenítette meg őt a hazai olvasók előtt.²⁵ Azt a gondolatát idézte, amelyet látogatásakor Lerminier próféciaként kötött magyar híve lelkére a reformok feltartóztathatatlanságáról és univerzális jellegéről: „...Európának solidaritása... napjainkban már nem engedi, hogy külön ország, külön nemzet határozhasson bármi nagyszerűbb politikai ügy felett, mely a literatúrában is úgy nyilatkozik, hogy egyik nemzet irodalma mindig csak kiegészítő része az irodalomnak, szükségképp maga után vonja, hogy az, mi a státuséletben bárhol erőszakos explozióval rést tört magának, visszhangozzék minden országban, mely nem maradt kívül az európai népcsalád nagy egyházának.”

²³ 53.10: LERMINIER, *Études d'histoire et de philosophie*. Paris, 1836. Figyelmező, 1837. I. k. 25. sz. VI. 27. – Szalay szerzőségéről: FENYŐ István, *Az Athenaeum, a liberalizmus eszméinek központi fóruma. In Magyarság és emberi egyetemesség*. Bp., 1979. 331.

²⁴ [SZALAY László], *Levelezések*. Paris, 1838. XI. 3. Athenaeum, 1838. II. k. 47. sz. XII. 6.

²⁵ SZALAY László, *Figyelmeztetés egy törvénytudományi munkára s még valami*. Pesti Hirlap, 1841. I. 23. In *Publicistai dolgozatok*. Pest, 1847. I. k. 98–101.

Lerminier mellett Bentham volt az a másik gondolkodó, kinek munkássága Szalayt ez idő tájt több cikkre is készítette.²⁶ Kiegészítve azzal, hogy a világhírű angol teoretikusnak, az európai liberalizmus „atyjáj”-nak elvei már más centralistákat, így Eötvöst és az 1840-től kezdve hozzájuk csatlakozó Lukács Móricot is fontos reflexiókra indították. Szalay a sajtóban először a *Deontology or the Science of Morality* (London and Edinburgh, 1834) című munkával foglalkozott: a Tudománytár 1836. évfolyamában mutatta be a művet – méghozzá polemikusan, ami arról tanúskodik, hogy a magyar szerző mélyen átélte előde alkotásának problematikáját.²⁷

Bentham nevét Szalay nagy tisztelettel említi: a legújabb kor leghíresebb filozófusának tartja. Megvédi az egoizmus vádjával szemben, hiszen a mester alapelve az emberi nem egyetemes boldogságában áll. Tanítását a kanti teóriával összehasonlítva jogfilozófiai tekintetben Benthamnek, erkölcsi téren Kantnak adja az elsőbbséget. Jogbölcsletét egy szempontból hibáztathatónak tartja – s ez annak erkölcsi oldala. Szalay nem ért egyet az angol teoretikus túlzott haszonelvűségével, azzal, hogy Bentham mit sem tud az emberi lét magasra irányultságáról, közösségi feladatairól. A Kölcsey tanításain felnőtt reformifjú a mások felemelésére irányuló törekvést sokkal becsebbnek tartja, mint az egyén által átélt „kellemességet”. A való cselekvést hiányolja Bentham etikájából, s hangsúlyozza, hogy az emberi hajlamok különfélesége mellett is az erkölcs csupán egyetemesen érvényes alapértékeken alapulhat. Mindazonáltal Szalay kívánatosnak tartaná, ha idehaza több hasznát vennék Bentham „oly éleselméjű és jóakaró” jogfilozófiai munkáinak. Egy évvel később Themis című jogtudományi folyóiratának első füzetében az ifjú szerző lefordítja német jogász mintaképének, Eduard Gansnak *Bentham* című írását, melyben az az angol mesternél tett látogatásáról számol be.²⁸ Lukács Móric, a centralistákhoz csatlakozó publicista *Büntetőjogi teoriák* (1840) című írásában hasonlóképpen „az újabb kor egyik legmélyebben elmélkedő írójá”-ként aposztrofálja Bentham-ot, s az igazságszolgáltatás megvalósítandó reformját az ő „közhaszon”-ra épülő felfogására alapozza.²⁹

Eötvös feltehetőleg Szalayval egy időben ismerte meg az angol jogtudós írásait: 1835. április 6-áról fennmaradt egy kiadatlan levele Heckenast Gusztávhoz, melyben arra kérte a nyomdatulajdonost, hogy a lehető leghamarabb küldje vissza számára Bentham műveit, melyeket neki köttetésre már régen átadott.³⁰ Első publicisztikai művében, a *Vélemény a fogházjavítás ügyében* (1838) címűben legnagyobb részét az angol mester, „a nagy gondolkozó” fejtegetéseire épített, a *Szegénység Irlandban* (1840) című tanulmányában rá mint „századunknak egyik legnagyobb gondolkodójá”-ra hivatkozott, s még magisztrális alkotásában, az

²⁶ Bentham és a centralisták eszmei kapcsolatáról: FENYŐ István, *Bentham és a centralisták*. In *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk.: GLATZ Ferenc. Bp., 1993. 337–343. – Benthamról: LESLIE STEPHAN, *The English Utilitarians*. London, 1900.; GEORGE H. SABINE, *A History of Political Theory*. London, 1948. 546–550; GEORGE CATLIN, *A History of the Political Philosophers*. London, 1950. 342–380.; ÉLIE HALÉVY, *The Growth of Philosophic Radicalism*. Boston, 1955.; LEA CAMPUS BORALEVI, *Bentham and the Oppressed*. Berlin–New York, 1984.; LEO STRAUSS–JOSEPH CROPSY, *History of Political Philosophy*. Chicago–London, 1987. 710–724.

²⁷ SZALAY László, *Jeremy Bentham: Deontology or the science of morality*. London and Edinburgh, 1834. I–II. Tudománytár, XI. k. 1836. 190–199.

²⁸ Uő., *Bentham*. Themis I. füzet. 1837. 37–52.

²⁹ LUKÁCS Móric, *Büntetőjogi teoriák*. Budapesti Szemle, 1840. II. k. 1–79. Újabban: Lukács Móric *Munkái*. Bp., 1894. I. k. 183–242.

³⁰ Eötvös József – Heckenast Gusztávhoz. Bécs, 1835. IV. 6. MTA Kézirattár. MS 1035/3–4.

Uralkodó Eszmékben (1851–1854) is őt használta érvként állam és egyén érdekei lehető egyeztetésének gondolata mellett.³¹

Eötvös Bentham-élményét egyébként közvetlenül is megfigyelhetjük. Könyvtárában fennmaradt az angol teoretikus életművének háromkötetes brüsszeli kiadása (*Ceuvres*, 1829 –, feltehetőleg ezt küldte kötetésre), több helyen Eötvös ceruzabejegyzéseivel, így nemegyszer tanúi lehetünk annak, miként figyel fel azokra az ideákra, amelyeket utóbb a maga munkáiban a centralista ideológia részeként használót.³² A *Principes de Code Civil* lapjain azokat a gondolatokat jelöli meg, hogy ha az ipart és a kereskedelmet szabadon engedik működni, akkor egyre több ember részesedik majd a vagyonban, s ezt eredményezi a föld felszabadítása is. Ugyanígy jár el Eötvös, amikor arról olvas itt, hogy a szolgaság nem felel meg az emberi természetnek, hogy egy szabad ember többet termel, mint egy szolga, mert a szolgának nincs semmi motivációja. Ceruzavonásait ott találjuk ama benthami fejtegetések mellett is, melyek arról szólnak, hogy a jobbágyfelszabadítás, az örökös megváltás folyamata elkerülhetetlen. Közeli állt hozzá az az intellektus, hogy a földbirtokosok ne rémüljenek meg az említett változástól, mert a felszabadított jobbágy bérlőként ott fog maradni a földön, és többet fog érte fizetni, szabad munkájával ugyanis többet keres majd.

Ezt követően Eötvös ceruzája vonást húz ama benthami gondolatoknál, hogy egy állam csak a tulajdon sérthetetlen tisztelete által gazdagodhat. Az iparkodást viszont három tényező megsemmisíti: a zsarnok kormány, a rossz törvényhozás és a türelmetlen vallás. A hűbériség néhány nagy tulajdonosra oszlott, kik minden voltak, s a szolgák sokaságára, kik semmik sem. Ez immár eltűnt. Manapság iparos emberek új társadalma áll fenn, kiknek végtelen száma bizonyítja a jelenlegi polgárosodás végtelen boldogságát. S Eötvös felfigyel arra az ideára is, hogy az a legjobb kormány, amely a legkevesebb áldozatot kívánja polgáraitól. Nagyon szerencsétlen eset az, ha egy népnek a törvényhozó megtiltja vallása nyilvános gyakorlatát, ugyanakkor viszont az ellenséges vallás fizetését előírja számára – mint ahogyan az Írlandban történik. E gondolatot Bentham magyar híve éppúgy áthasonítja, mint azt, hogy új törvényeknél az újítást előítéletek veszik körül, ám idővel az igazságos elmék felülkerekednek. A hasznos újítást végül is teljesen megszokják.

A centralisták jövőendő munkássága szempontjából éppenséggel nem érdeklődnek azok a ceruzabejelölések sem, amelyeket a *De l'organisation judiciaire et de la codification* lapjain láthatunk. Bentham főként a bírói függetlenség hangsúlyozásában lett a centralisták mintaképe – Eötvös azt jelöli meg ceruzájával az említett ciklusban, hogy Európa alkotmányos monarchiáiban az uralkodó semmi fennhatóságot nem gyakorol a bíróságok fölött, s éppúgy alá van vetve az igazságnak, mint a legutolsó alattvalója. S ott látható ceruzája ama fejtegetéseknél is, hogy az udvar levegője halálos mérge az igazság számára, s hogy a bírói hatalmat el kell választani az adminisztrációs-közigazgatási hatalomtól. Kijegyzi továbbá, hogy

³¹ In EÖTVÖS József, *Reform és hazafiság*. Bp., 1978. I. k. 91., ill. 204.; *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Bp., 1981. II. k. 83., 95.

³² BENTHAM, *Ceuvres*. T. I–III. Bruxelles, 1829. MTA Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtára. A ceruzajelzések: I. k. 69., 93., 106., 108., 65., 67., 70., 75., 82., III. k. 3–86. Vö. még: JEREMY BENTHAM, *Plan of Parliamentary Reform*. London, 1817.; *Al-okoskodási módok törvényhozási kérdésekben*. Franciából ford. GINDERY János. Pesten, 1842.; *Taktika*. Franciából ford. DUMONT István után GINDERY János. Budán, 1843.

ha nagyobb ünnepélyességet akarunk adni az igazságnak, akkor ne azt mondjuk: a király nevében, hanem azt, hogy az igazság nevében.

A centralisták büntetőjogi reformharcának tengelyében az esküdtszék intézménye áll majd – Eötvös egész sor ideát meghúz a maguk számára az *Ceuvres* ide vágó passzusaiából. Azokat az érveket, hogy az esküdtszék az igazságszolgáltatás felsőbb foka, összpontosítja az érdekeltek figyelmét, függetleníti a kormánytól, sőt ellenállási lehetőséget is kínál azzal szemben; tagjai nem félnek a hatalomtól és nem is remélnék tőle semmit; az intézmény védi a sajtószabadságot a cenzúra ellen is. Továbbá: a bíró figyelme az esküdtszék esetén kitartóbb, mert összegeznie kell a tényállást; tagjai ismerik legjobban a valóságot, nekik van a legtöbb tapasztalatuk; az emberek tudják, hogy saját osztályukbeliek ítélkeznek fölöttük, az esküdtszék erősíti a közösségi érzést, kölcsönös egyenlőséget teremt; tagjai ítékezés után szétoszlanak, nem támadhat ellene gyűlölet és bosszú, nem ingatja meg semmi a közrend stabilitását.

Oly megállapítások ezek, amelyek éppúgy „visszaköszönnek” majd nekünk Szalay Lászlónak az esküdtszékéről szóló értekezésében, mint centralista társainak országyűlési választmányi beszédeiben.

1837-ben Szalay lefordítja az Athenaeum számára Nassau-Seniornak, az oxfordi egyetem professzorának, az 1834. évi brit szegénnytörvény szerzőjének *An Outline of the Science of Political Economy* című tanulmányát.³³ Fontos írás ez, mert jelzi a centralisták töprengéseit a tőkés társadalom távlatáról, az elosztás problémáiról, a tulajdonviszonyokról, a pauperizmusról. Azt a kételyt, amely számukra előzőleg Gans és Lamartine írásaiban is megfogalmazódott, s amelyre ők a reformkor évtizedeiben mindegyre a kapitalizmus „kijavításával” igyekeznek majd válaszolni.

A Szalay átültette cikk két táborra osztja korának közgazdászait: chrematistákra és ökonomistákra. Az előbbi irányzat, melynek hívei közül Ricardót, Millt és Mac-Cullocht nevezi meg, csak a vagyonnal törődik, az erkölcsi jólétet nem veszi számításba. Szalay ezt a szűkeklűséget nem fogadja el. Szerinte a gazdagság nem cél, csupán eszköz a jólétre. A közgazdásznak ezért foglalkoznia kellene a vagyont szabályozó törvényekkel is. „...Fáj az embernek értő s érző lényeket merő természetökké és fogyasztókká változtatva látni” – hangzik az elidegenedés problémájára sajtónkban először utaló állásfoglalás: Szalay igazságtalanságnak tartja a nyomort, a dolgozó rétegek kilátástalan helyzetét: „...ebben társasági szerkezetünknek egy nagy, egy véres hibája fekszik, mely felett lehetetlen szemünket behunynunk.”

A közgazdászok másik csoportjának, az ökonomistáknak vezető képviselőjével, Sismondival más indíttatásoktól vezetettve vitázik. Amaz állításával nem ért egyet, hogy a közgazdaságtannak csak a fizikai jóléttel kellene foglalkoznia, s azzal is csupán akkor, ha azon a kormány munkálkodik. Szerinte a fizikai jólét egy ponton átvált erkölcsi és szellemi jólétre, s a vagyonosság nemcsak a kormány munkájától, hanem a társadalom erkölcsseitől is függ. Ugyanakkor Szalay felhívja a figyelmet Sismondí műveinek értékeire is: a tulajdonjog rossz törvényeinek, az elosztási viszonyok anomáliáinak kárhozatására. Cikkét pedig az elégedetlenség szavaival zárja: „...a közgazdasági törvényhozás még eszközöket is keres, melyekkel a vagyont az ő célja felé lehessen hathatósan irányzani, mit az addigi

³³ 53: *Közgazdaság alapelvei*. Oxfordi volt prof. Senior után. Athenaeum, 1837. II. k. 22–24. sz. IX. 14–21.

intézetek és törvények, úgy látszik, éppen nem, vagy csak fölötté tökéletlenül értek el.”

1839–1940-ben ismét világhírű szerző művét ülteti át Szalay: François Guizot, a restauráció történetírásának kiemelkedő alakja, Lajos Fülöp minisztere, majd miniszterelnöke *Du régime municipal dans l'empire romain* című tanulmányát tolmácsolja a Tudománytárban.³⁴ Azt az eszmefuttatást, amelyben feltűnik a centralista eszmekör újabb jelentékeny eleme: az önkormányzat, a lakosság tevékeny részvételének igénye a rá tartozó ügyek intézésében. Maga Guizot személyisége pedig – egész fiatalkori életművével – egyik iniciátorává és fundátorává válik a centralista eszmék sarjadásának.³⁵ 1837-ben külföldi útján Eötvös mindennapos vendég lesz az ő házánál, hazatérve pedig eltökéli, hogy megírja a keresztény civilizáció történetét –, ez az elhatározása aligha született volna meg a nagy guizot-i civilizációtörténeti művek inspirációja nélkül.³⁶ Trefort Ágoston, ki 1837-től kezdve vesz részt a centralisták munkájában, 1840-ben megjelent tanulmányaiban a francia történész-államférfitől veszi a mottót, illetve sorozatosan az ő műveire hivatkozik, Lukács Móric pedig 1841-ben átülteti a legfontosabb guizot-i munka, az európai civilizációtörténet három fejezetét (2–4.).³⁷

Ezzel együtt a Sorbonne híres professzora kétségkívül Szalayra gyakorolta a legmélyebb hatást. Erről mindenekelőtt a magyar pályatárs hozzá intézett két levele – 1847. március 31-éről és 1849. április 10-ről – tanúsodik.³⁸ Az előbbiben Szalay – megküldve akkor megjelent műve, a *Statusférfiak és szónokok könyve* példányát – mint legfőbb tudományos mesterét és közéleti tevékenységében irányadó mintaképét aposztrofálja a címzettet: „Uram! Én Önnek sokkal tartozom. Több évvel ezelőtt tanulmányaim lehetővé tették, hogy helyet foglaljak azok

³⁴ SZALAY László, *Municipalis igazgatás a római birodalomban. (Guizot után)*. Tudománytár, 1839. VI. k. *Értekezések*, 188–199., 302–313., 1840. VII. k. *Értekezések*, 7–22. – Guizot és a centralisták eszmei kapcsolatáról: FENYŐ István, *A francia restauráció történetírásának nyomában. François Guizot és a magyar centralisták kapcsolata a reformkorban*. Studia Litteraria, Tomus XXVI. Debrecen, 1990. 9–36.

³⁵ Guizot műveit, amelyek a centralistákra a reformkorban hatást gyakoroltak, az alábbi kiadásokban tanulmányoztam: *Du Gouvernement Représentatif et de l'Etat Actuel de la France*. Paris, 1816.; *Du gouvernement de la France depuis la restauration, et du ministère actuel*. 4ème édition. Paris, 1821.; *Des moyens de gouvernement et d'opposition dans l'état actuel de la France*. Paris, 1821.; *Az angol forradalom története*. Ford. FÉSŰS György. Pest, 1866.; *Az európai polgárosodás (civilisatio) története a római birodalom rombadőlétől a francia forradalomig*. Ford. GRUBICZY György. Pest, 1867.; *Du régime municipal dans l'empire romain*. In *Essais sur l'histoire de France*. 12ème édition. Paris, 1868.; *Des causes de l'établissement du gouvernement représentatif en Angleterre*; In *Essais sur l'histoire de France*. 12ème édition. Paris, 1868.; *Historie de la civilisation en France depuis la chute de l'empire romain*. Nouvelle édition. Paris, 1846.

Guizot-ról: Charles-H. POUTHAS, *Guizot pendant la Restauration*. Paris, 1923.; Uő., *La jeunesse de Guizot (1787–1814)*. Paris, 1936.; Eduard FUETER, *Geschichte der neueren Historiographie*. München u. Berlin, 1936. 500–503., 505–509.; Mary Consolata O'CONNOR, *The Historical Thought of François Guizot*. Washington, 1955.; Stanley MELLON, *The Political Uses of History*. Stanford, Calif., 1958.; Douglas JOHNSON, *Guizot*. London–Toronto, 1963.; Georges LEFEBVRE, *La naissance de l'historiographie moderne*. Paris, 1971.; Boris RÉZOV, *L'historiographie romantique française (1815–1830)*. Moscou, s. a.

³⁶ MOLNÁR Aladár, *B. Eötvös József közoktatásügyi minisztersége 1867–1870-ben*. Havi Szemle, 1879. márc. 245–246.; BÉNYEI Miklós, *Eötvös József kultúrtörténeti szintézisének terve*. ItK 1970. 60–61.; Uő., *Eötvös József olvasmányai*. Bp., 1972. 65–67.

³⁷ TREFORT Ágoston, *Pillanatok az angol alkotmány kifejlésének történeteire*. Budapesti Szemle, 1840. II. k. 80–109.; Uő., *A bírhatalmi jogról Magyarországon*. Uo. 235–248.; LUKÁCS Móric, *Guizot: Az újabb polgárosodás elemei Európában a római birodalom bukása után*. Tudománytár, 1841. *Értekezések* IX. k. 366–384., X. k. 279–290., 323–333.

³⁸ V. WALDAPFEL Eszter, *Szalay László két levele Guizot francia külügyminiszterhez*. Magyar Tudomány, 1967. 807–809.; illetve George BĀRANY, *Ladislav Szalay: Two Letters to François Guizot*. East European Quarterly, June 1969. Vol. III. Number 3. 253–262.

között, akik az alkotmánytan anyagában azon alapelvekből indultak el, melyeket az Ön mesteri keze jelölt ki számukra, [...] tanulmányozván az Ön műveit és az Ön közéleti tevékenységét, nyilvánosság előtt folyt életét, Önben támaszt találtam, melyhez felemelkedjem, küzdöteret, amelyen elinduljak, célt, mely méltó arra, hogy erőfeszítéseket tegyek a megközelítésre, még ha az el nem érhetően nehéz is." Két évvel később pedig – újabb jeleként annak, mennyire közelállónak érzi magához – Szalay születendő gyermeke keresztapjául kéri fel a francia ex-miniszterelnököt.

Művei ugyancsak tanúskodnak Guizot hatásáról. Az ifjú jogtudós *Kollár Ferenc mint publicista* (1839) című akadémiai székfoglalójában a történetírás egyik csúcscsaként említi Guizot személyét. A nyugat-európai parlamentarizmus kiválóságait bemutató kötetében, a *Statusférfiak és szónokok könyvében* (1847), majd az *Államférfiak és szónokok könyvében* (1865) pedig kétszer is megörökíti az ő portréját (ezt senki mással nem teszi meg!).³⁹ Hangsúlyosan idézve belőle a közéleti pályáját meghatározó programelveket: „Mint született polgár s mint született protestáns, teljes lélekből hódolok a lelkiismeret szabadságának, a törvény előtti egyenlőségnek, az új társadalmi rend valamennyi nagy foglalmányának”.⁴⁰

Magyar híve rokonszenvét tovább fokozta, hogy Guizot tudományos és közhitvatalnoki pályája mellett kezdettől fogva mint publicista is fellépett. Jórészt a közíró Guizot az, kit magyar tanítványa a legtöbbre értékelt. Erről a következőket mondja: „... melyet [ti. a publicistai pályát] oly szerencsével futott meg, hogy minden idők és minden nemzetek első státusfilozófusai közé sorozandó.”⁴¹ Szalay kifejezetten a középosztály előharcosának látja mesterét, azt a politikai irányzatot köszönti benne, amelyik a polgárságot és az értelmiséget kívánja a társadalmat irányító pozícióba juttatni. Nagy teret szentel annak a tevékenységnek is, amelyet példaképe a „doktrinerek” vezetőjeként – e csoportosulás ösztönzi majd őt és társait a centralista kör megszervezésére! – 1817-től kezdődően kifejtett. Kiemeli rólok, hogy Guizot-ét is egyként elutasították az ancien régime-et és a forradalmiságot, viszont őszintén elfogadták a forradalom során realizálódott új francia társadalmat.

A Tudománytár számára lefordított tanulmányban Guizot, illetve Szalay arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért bukott meg a római birodalom? Válasza az, hogy e birodalomban a politikai jogokat elválasztották a municipális jogoktól, s mivel minden politikai jogot Rómában összpontosítottak, a városok önkormányzata lehetetlenné vált. A polgárok beleszólása a közügyekbe megsemmisült. A despotikus centralizáció a municipális igazgatást jogból teherré változtatta, ugyanakkor megteremtette a kiváltságokat: ahol a polgár semmi a központi hatalomban, ott óhatatlanul lábra kapnak a privilégiumok. Az ezzel kapcsolatosan hangoztatott guizot-i–Szalay László-i axiómák visszhangzani fognak a negyvenes évek hazai harcaiban: „...hogy a jog valahol létezzék, szükséges, hogy létezzék mindenütt; miképpen a jognak jelenléte a középpontban mindig hívsá-

³⁹ SZALAY László, *Kollár Ferenc mint publicista*. In *Publicistai dolgozatok*. Pest, 847. I. k. 17.; Uő., *Guizot. Statusférfiak és szónokok könyve*. Pest, 1847. 309–349.; Uő., *Toldalék. Guizot. Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps par M. Guizot*. Tome premier. Paris, 1858. In *Államférfiak és szónokok könyve*. 2. jav., bőv. kiadás. Pest, 1865. II. k. 293–394.

⁴⁰ SZALAY László, *Államférfiak...*, 306–307.

⁴¹ SZALAY László, *Statusférfiak...*, 315.

gos, ha nem érezteti magát a részekben is." Ideáljuk az a rend, amikor minél többen vesznek részt a hatalom gyakorlásában, amikor e jog a képességhez van kapcsolva, s amikor a tisztségviselőket választják, igen rövid időre, felelősséggel. Nagy ügyekben pedig a lakosok összessége dönt. A cikk elvi összegzése már a hazai megyerendszer bírálataát is előlegezi: „A szabadság látszatai lehetnek ott, hol szabadság nincsen.”

A restauráció történetírói közül Szalayhoz közel állt Abel-François Villemain is – tőle 1816-ban írott, híres *Montesquieu*-elógiumát ültette át 1840-ben.⁴² Villemain-t éppúgy eltiltották az egyetemi oktatástól, mint ahogyan Cousin-t és Guizot-t, visszatérése után, 1828-tól kezdve éppoly ünnepeltje lett a Sorbonne-nak, mint társai, az ő előadásait is több ezer példányban másolták. Júliusnak szintúgy szereplője volt, utóbb az egyetemi tanács alelnöke, majd kultuszminiszter. Mindezt megelőzően pedig az ő *Cromwell*-életrajza (1819) nyitotta meg a francia történetírás világhírű vonulatát. Ez a biográfia mementó volt a hatalom gyakorlói számára: Villemain-nél egyértelműen az abszolutizmus vált az angol forradalom előidézőjévé, azáltal, hogy gyakorlója, I. Károly nem ismerte fel a parlament jelentőségét.⁴³ Emlékbeszédének hőse, Montesquieu pedig a felvilágosodás egyik legtiszteltebb alakja volt Szalay szemében. Eötvös kevésbé táplált róla kedvező véleményt, ám ő is „nagy gondolkodó”-nak minősítette az *Uralkodó Eszmékben*. Bár nem ért egyet itt a hatalom megosztásának montesquieu-i elvével, hozzáteszi: „Ha van férfiú, kinek tudományos munkássága nagy eredményeket vont maga után, ha érdemes valaki, hogy nevét hálásan említse az utókor: bizonyára Montesquieu az.”⁴⁴

Szalay viszont 1840-ben elfogadta a tételt a hatalom megosztásáról. Ennek szükségességéről meggyőzte őt a francia forradalom zsarnoki elfajulása: a hatalmi összpontosítás tudvalevőleg a konvent rémuralmához vezetett. Montesquieu-vel és Villemain-nel együtt vallja, hogy minden elvész akkor, ha a nép egyazon testülete gyakorolja mind a három hatalmat. Oly monarchiába szeretne eljutni, „hol a fejedelem mindent tehet, de nem akar mindent, mit tehet” – mint ahogyan azt Montesquieu az angol alkotmányban megtalálta. Az emberi jogok körülbástyázása itt történt meg szerinte a legeredményesebben, s a Villemain-től idézett követelményrendszerben már a magyar fordító liberális-alkotmányos programja is körvonalazódik: „...A minden ügyekre nézve független és egyértelmű eskütszék; a sajtószabadság, az egyedi szabadságnak nemcsak egyedül kinyilatkoztatása, de valóságos biztosítéka; a bírói bepanaszlás joga minden esetben és mindenki ellen”. Nem kevésbé programszerű a folytatás: „...Ő nem mondá ki sehol e szókat: jury, miniszterek felelőssége, egyedi szabadság, habeas corpus, képviselő alkotmány, s annyi egyebet, melyek most ismételtetnek. De ő csodálatraméltóképp megfejté e szavak eszméit.”

⁴² SZALAY László, *Montesquieu. Villemain után*. Tudománytár, 1840. *Értekezések*, VIII. k. 358–369.; IX. k. 53–62.

⁴³ Villemain-ról: D. J. [DOBROSSY István], *Az újabb francia filozófiáról*. K. W. E. Mayer után. Uo. 1839. *Literatúra*, 318.; Uő., *Villemain*. Uo. 153–155.; M. K.: *Villemain, Chateaubriand: Essai sur la littérature anglaise*. Uo. 1840. *Literatúra*, 244–257.; B. RÉIZOV, *i. m.*; FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842*. Bp., 1990. 142–143., 145.

⁴⁴ Eötvös József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Bp., 1981. I. k. 76., II. k. 145–146.

A külföld korszerű politikai törekvéseiről szóló cikksorozat Eduard Gans *A középkor jogáról* című monográfiarészletének fordításával fejeződött be 1841-ben.⁴⁵ Lermnier mellett Gans hatása volt Szalayra a legszemélyesebb, a hivatást leginkább kijelölő. Magyar híve 1847-ben elragadtatottan emlékezik vissza útmutatásaira. A vádat, hogy ő Hegel tanítványa lenne, azzal hárítja el, hogy „Non sum dignus tanto honore. Én csak Hegel tanítványának tanítványa voltam. Gans Edvárd berlini professor nagyszerű jogtudományi munkáinak stúdiuma, azon körülmény, hogy az európai hírességű férfiú engem, a kezdőt levelei által (1838) buzdított, bátorított pályámon, s hogy Párisban mulatásomkor (1838–39.) az újabb francia jogiskolával, melyre Hegel tana, szintén Gans mediaa által, lényeges befolyással volt, igen tanúságos ismeretségbe jutottam, ...nekem Gans Edvárd azon időben, midőn itthon hijába néztem példány után, hijába néztem jóakaró után, tanítóm, vezérem, barátom volt”.⁴⁶ *Codificatio* (1840) című tanulmányában Szalay a berlini jogtudós főművét, a *Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung* (Berlin, 1824–1835) című négykötetes munkát „az egyetemi összehasonlító jogtan valóságos propylaeumai”-nak nevezi, s Gans neve a „legnemesebb mozgalom eszméjével” egyértelmű az ő számára.⁴⁷ Szerénységre törekvő megnyilatkozásához mindenesetre tegyük hozzá, hogy aki Gansnak tanítványa volt, az Hegel szellemi hatását semminő módon nem kerülhette ki.

Hírnevét Gans egyetemi előadásaival is megalapozta, akárcsak az említett francia mesterek. Fichte és Hegel után ő volt a berlini univerzitáson a legnépszerűbb előadó. Egy-egy kurzusára ezeröttszáz hallgató járt. Ennek köszönhette, hogy zsidó származása ellenére állandó kinevezést nyert, s a hatóságok még hegelianus nézeteinek terjesztéséért sem háborgatták. Annál többet támadta ezért a porosz konzervativizmus és nacionalizmus vezéralakja, Friedrich Carl von Savigny.⁴⁸ Az utóbbi, szintén a berlini jogi fakultás hírneves professzora, 1814-ben tudvalevőleg kezdeményezője lett a reformok ellenében az ún. „történeti iskolá”-nak. Nagy tudású kutatója volt a német középkornak, kiemelkedő érdemeket szerzett a német nemzeti múlt forrásainak feltárásával, ugyanakkor azonban lelke mélyéből gyűlölte a felvilágosodást és a hegeli liberalizmust, mit sem értve meg a modern kor követelményeiből. *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und*

⁴⁵ SZALAY László, *A középkor jogáról. Gans után. Tudománytár, 1841. Értekezések.*, IX. k. 199–210.

⁴⁶ SZALAY László, *Előszó. In Publicistai dolgozatok. Pest, 1847. I. k. VII–VIII.*

⁴⁷ SZALAY László, *Codificatio. Uo. I. k. 21–23. Gans és Szalay levelezéséről. Dr. M. FALK, L. von Szalay's Leben und Werke. Oesterreichische Revue, 1865. 22.*

⁴⁸ Gans, illetve Savigny műveit a következő kiadásokban használtam: Eduard GANS, *Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung. B. I–IV. Berlin, 1824–1835.; Vermischte Schriften. B. I–II. Berlin, 1834; Rückblicke auf Personen und Zustände. Berlin, 1836.; Philosophische Schriften. Berlin, 1971. – Friedrich Carl von SAVIGNY, *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. Heidelberg, 1814.; Uő., Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter. B. 1–6. Heidelberg, 1815.; THIBAUT und SAVIGNY, Ihre programmatischen Schriften. München, 1973.**

Gansról: Ueber Eduard Gans. Hallische Jahrbücher, 1840. N° 113. V. 11.; Max LENZ, *Geschichte der königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. II^{er} Band 1te Hälfte. Halle, 1910. 216–224. Die juristische Fakultät der Universität Berlin. Berlin, 1910. 17–18., 97.; Erich ROTHACKER, *Einleitung in die Geisteswissenschaften. Tübingen, 1930². Hermann LÜBBE, Die politische Theorie der Hegelschen Rechten. Archiv für Philosophie, B. 10/3–4. 1961. 175–227.; Rudolf GMÜR, *Savigny und die Entwicklung der Rechtswissenschaft. Münster, 1962.; Erik WOLF, Grosse Rechtsdenker der deutschen Geistesgeschichte. 4. Auflage. Tübingen, 1963.; Winfried LÖSCHBURG, *Es begann in Göttingen. Berlin, 1964.; Hanns Günther REISSNER, Eduard Gans. Tübingen, 1965.****

Rechtswissenschaft (Heidelberg, 1814) című művében a jogi kodifikáció – Szalay kedvelt működési köre – esküdt ellenségeként nyilatkozott meg: szerinte a jogelvek nem lehetnek emberi cselekvés eredményei, nem létezik olyan korszak, mely alkalmas lehetne jogi szabályozásra. A jelenkor Savigny értelmezésében csupán a múlt függvénye, idegenből jogelveket átvenni szegény, csupán a nemzeti elvű jogalkotás lehet érvényes. A jognak szerinte kizárólag a nemzet eredeti állapotát szabad tükröznie, annak közös meggyőződését kifejeznie, törvényhozó rajta nem változtathat.

E nézeteket vitatva írta meg Gans monumentális művét. Benne a polgári tulajdonviszonyok kulcskérdését tette mérlegre: az örökösödést, a végrendelkezés jogát, a vagyon szabad átszármaztatását egy világtörténeti fejlődésrajz keretében. A munka vegytisztán közvetítette Szalayék számára a hegeli jog- és történetfilozófia ideáit, illetve alkalmazta azokat a tulajdonjogra: mindenekelőtt a fejlődés elvét, az ellentétek harcát és egységét, személyiség és külvilág dialektikus összefüggéseit. Gans a jelennel szemben a múltat visszahozhatatlanul halottnak nyilvánította, a történelmet pedig a szolgaságból a szabadságba vezető útnak. S nagymértékben érvényre juttatta művében azt a hegeli alapelvet is, hogy a meghatározottságok realitását nem önmagukban, hanem a másban, a tőlük eltérőben kell mérlegelnünk, ezért folyamatosan összehasonlításokra van szükség. A jogtörténetet szerinte – akárcsak Lermínier szerint (s ebben a felismerésben lesz társuk Szalay leginkább) – csak mint egyetemes tudományt foghatjuk fel, mely nem ismer el egyetlen népet vagy kort kizárólagos fontosságúnak, hanem figyelembe veszi az emberiség minden nemzetét. A múltat alapvetően a társadalmi eltérések küzdelmének látta, magát a jogot a mindenkori élet tükrének. Személyiség és tulajdon hegeli összetartozásából kiindulva azt állapította meg, hogy Keleten, Ázsiában nem volt még személyiség, így nem volt még tulajdon sem. Az öröklés a görög világban született meg, ahol már létezett a szubjektum és annak szabadsága – a törvényadás itt vált emberi művé. Mindez azután Gans szerint Rómában lett teljesen önállóvá: az örök város birodalmában egészen kiformalódott az emberi öntudat – s így a vagyon legnagyobb részét illetően szabaddá lett a végrendelkezés is. Sőt, a rómaiaknál a rabszolgáknak is lehet idővel birtokuk, azaz ha még nem is személyiségek, de azzá válhatnak.

E magisztrális munka középkorról szóló fejtegetéseinek egyik passzusát ültette át a Tudománytárban Szalay: a római jog és a kereszténység viszonyáról szólót. Azokat a fejtegetéseket, hogy a római törvényhozás már olyan korhadtt volt, hogy a kereszténység azt nem alakíthatta át. (Értsd: ami megromlott az életben, azt nem lehet, és nem is érdemes konzerválni.) A német értekező csupán egyetlen nyomát találja a kereszténységnek a római jogban: a kegyelmezésről szóló tanítást. Ez ugyanis feltételezi ama belátást, hogy létezik egy belső (lelkiismereti) bírói szék, mely előtt a külső jog elenyészik, hogy nem a jog a legmagasabb álláspont. A kereszténység által kifejezett és minden emberre vonatkozó humanitás tehát a legfőbb érték a világon; a jogtudománynak is ezt kell szolgálnia.

Gans stúdiuma nemcsak Hegelhez vezette el óhatatlanul Szalayékat, hanem Kanthoz is. Eötvös utóbb fiának írott levelében utalt arra, hogy behatóan ismeri mindkét filozófust: „...én, mikor egyszer erővel német filozófus akartam lenni, Kantot s mindjárt utána Hegelt addig tanulmányoztam, míg végre azon meggyőződéshez érkeztem, hogy minden philosophia haszontalanság.”⁴⁹ Könyv-

⁴⁹ Eötvös József – Eötvös Lorándnak. 1869. VI. 20. In *Levelek*. Bp., 1976. 597–598.

tárában meg is van a königsbergi filozófus munkáinak tíz kötetes, 1838–1839-ben kiadott gyűjteménye. Ennek második kötetében, a *Kritik der reinen Vernunft* bevezetésében pedig ott találhatók Eötvös „nota bené”-i.⁵⁰ Azokat a kanti fejtegetéseket jelöli meg magának, amelyek az a priori, minden tapasztalattól független ismeretekről, ítéletekről és fogalmakról szólnak. Azaz az emberi megismerés kiterjeszhetőségére vonatkozóakat, amelyek túl vannak, az empíria határain, továbbá a „tisztá ész” munkájáról, reflexió-s-elemző képességéről írottakat. Eötvöst az érdekli, hogy az emberi ész képes-e, s ha igen, mennyire, az ún. végső kérdések megválaszolására, melyek és hol vonhatók meg a gondolkodásnak, az igazsághoz való eljutásnak a határai? Röviden: meddig juthatunk el értelmünk segítségével?

Kant további fejtegetéseit magyar olvasója már nem jelölte meg magának. Könyvei között azonban fennmaradt olyan auktor műve is, akinek az emberi képességekre vonatkozó megállapításai mellett szintúgy ott találjuk Eötvös kézjegyét. Concorcet-nek, a felvilágosodás történetfilozófusának főműve, az *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* 1797. évi kiadásában, az első harmincegy lapon láthatók a tulajdonos bejelölései.⁵¹ S amit Eötvös József ceruzával a könyvben megjegyez, az a majdani centralisták eszmevilága alaprétegéhez tartozik.

Condorcet olvasója itt is először a bevezető fejtegetéseket emeli ki a maga számára: azokat a gondolatokat, hogy az emberi nem képe az „Esquisse”-ben történeti lesz, mivel e kép szüntelen változásoknak van alávetve, s hogy feladatának azt tartja: „a századok végtelen folyamában szüntelenül megújuló emberi nem változásaiban megmutassa a haladást”. Ettől várhatjuk szerinte a felismerését annak, hogy miként biztosítható és gyorsítható a jövőendő. A továbbiakban Eötvös felfigyel arra is, hogy Condorcet el kíván jutni egy egységes történetfilozófiához (akárcsak utóbb ő), amelynek lényege a francia filozófus szerint az, hogy csak az igazság diadalmaskodhat tartósan. Akkor is szilárdan vállalja ezt az elvet, ha tudja, hogy az értelem és az előítéletek harcában az előbbinek diadala gyakran csak hosszú és fáradságos küzdelem árán következik el.

⁵⁰ Immanuel KANT, *Kritik der reinen Vernunft*. I. K.'s Werke. II^{er} Band. Leipzig, 1838. 35–56. MTA Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtára. Kant a társadalom, az állam és a történelem filozófiájáról: Dr. GROSS Félix, *Kant-breviárium*. Ford. POLGÁR Gyula. Bp., é. n.; KANT, *A vallás a pusztá ész határain belül*. Bp., 1974.; *Az örök béke*. Bp., 1985. – A Kantra vonatkozó szakirodalomból: Friedrich KAULBACH, *Immanuel Kant*. Berlin, 1969.; Gordon F. jr. BRITAN, *Kant's Theory of Science*. Princeton, 1978.; Werner BUSCH, *Die Entstehung der kritischen Rechtsphilosophie Kants*. Berlin–New York, 1979.; Hannah ARENDT, *Lectures on Kant's Political Philosophy*. Chicago, 1982.; V. F. ASZMUSZ, *Immanuel Kant*. Ford. ROZSNYAI Ervin. Bp., 1982; TENGELYI László, *Kant*. Bp., 1988.

Hegel filozófiájából: G. W. F. HEGEL, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Ford. SZEMERE Samu. Bp., 1966.; *A jogfilozófia alapvonalai*. Ford. SZEMERE Samu. Bp., 1971.; *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*. Ford. SZEMERE Samu. Bp., 1979. – Hegelről: H. S. HARRIS, *Hegel's Development*. I–II. Oxford, 1972., 1983.; *Hegel in der Sicht der neueren Forschung*. Hrsg. v. Iring FETSCHER. Darmstadt, 1973.; LUKÁCS György, *A fiatal Hegel*. Bp., 1976.; Kuno FISCHER, *Hegels Leben*. Werke. I–II. Darmstadt, 1976.; Emil ANGEHRN, *Freiheit und System bei Hegel*. Berlin–New York, 1977.; Reinhardt ALBRECHT, *Hegel und die Demokratie*. Bonn, 1978.; Georg BIEDERMANN, G. W. F. Hegel. Leipzig–Jena–Berlin, 1981.; SUKI Béla, *Hegel filozófiai rendszerének alapkérdései*. Bp., 1981.

⁵¹ CONDORCET, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. 1797. MTA Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtára. – Condorcet-ről: Salomea KRYNSKA, *Entwicklung und Fortschritt nach Condorcet und A. Comte*. Bern, 1908.; Héléne DELSAUX, *Condorcet journaliste*. Paris, 1931.; Keith Michael BAKER, *Condorcet*. Chicago–London, 1975.; LUDASSY Mária, *A francia felvilágosodás filozófiai végrendelete (Condorcet)* In *Négy arckép*. Bp., 1989. 135–212.; Gilles-Gaston GRANGER, *La mathématique sociale du marquis de Condorcet*. Paris, 1989.

Ott találjuk Eötvös ceruzavonásait az „Esquisse”-nek ama fejtegetései mellett is, amelyek arról szólnak, hogy az emberiség két részre szakadt: a tanításra, illetve a hívésre rendeltre, azaz azokra, akik gögösen rejtegetik a tudásukat, s azokra, akik tisztelettel fogadják azt, amit méltóztatnak kinyilatkoztatni előttük. A társadalmi alárendeltség a tudás monopóliumának következménye Condorcetnél –, az utóbbit kívánja majd magyar olvasója nagy energiával felszámolni! Az utolsó eötvösi bejelöléseket pedig akkor láthatjuk, amikor Condorcet arról értekezik – megnevezése nélkül is Rousseau-val vitázva –, hogy a civilizáció fejlődése, a felvilágosodás terjedése nem jelent elkorcsosulást, hanem szükségszerű válságot a teljes tökéletesség felé való haladásban.

Condorcet-től, Constant-tól és Guizot-tól egyaránt csak egypár lépés választotta el Augustin Thierry történetírását –, ama tanulmányban, amelyben Szalay Guizot-t nevezi meg a történetírás egyik csúcsaként, Augustin Thierry érdemli ki a „másik csúcs” minősítést. Ugyanabban az évben – 1839-ben – amikor ezt teszi, elvbarátja, Trefort Ágoston portrét rajzol a néptömegek sorsának e nagy történetírójáról.⁵² Thierryben is egy ízig-vérig politikus-tudós mintaképet köszönhetnek ők.

Saint-Simon egykori titkára a húszas években már a liberalizmus egyik vezérképviselőjeként folytatta pályáját. Sokat tanult Constant-tól is, de annál népibb, demokratikus színezetű álláspontot képviselt. Folyóirataiban, a *Le Censeur Européen*-ben, majd a *Le Courrier Français*-ben fáradságtalanul hirdette a tiers-état történelmi elhivatottságát. Ugyancsak egyik hőse lett a júliusi forradalomnak, s utóbb sem szűnt meg a gondviselés művének látni Lajos Fülöp monarchiáját. Történetírói hatása még a Guizot-éval is vetekedett, s ebben írói tehetsége, tablófestő, tömegszenvedélyeket ábrázoló képessége szintúgy közrejátszott. Magyar híveire is hatott ezzel, még inkább eszméivel. Erről Eötvös ceruzajelzései szintúgy vallanak.

Könyvtárában Thierry három legjelentősebb műve maradt fenn: a *Dix ans d'études historiques* (Bruxelles, 1835), az *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands* (uo., 1835) és a *Lettres sur l'histoire de France* (uo., 1836). Bejelölések az első kettőben találhatók.⁵³

A *Dix ans d'études historiques* lapjain először ott észlelhetők Eötvös jelzései, ahol a szerző arról ír, hogy míg atyáik ellenségei írták a történelmet, addig ő az angliai normann hódítás történetében ki akarta élni plebejus rokonszenveit, elmesélni a francia polgárság őseinek viharos életét. Festeni kívánta az egykori idők egyszerű embereit koruk fiziognómiájával és nyelvével, megsokszorozni az életükről szóló részleteket, anélkül hogy megtörné az elbeszélés egységét. Eötvös ceruzája vastagon fog ott is, ahol Thierry kijelenti: szeretné, ha művei szolgálatot teljesítenének az erkölcsi süllyedéssel szemben folytatott harcban, ha jó útra vezetnék az enervált lelkeket, kik a hit hiányáról panaszkodnak. A tudomány iránti önfeláldozás Thierry (és Eötvös) szerint többet ér, mint az anyagi élvezetek, a szerencse vagy az egészség.

⁵² SZALAY László, *Kollár Ferenc mint publicista*. In *Publicistai dolgozatok*. Pest, 1847. I. k. 17.; TREFORT Ágoston, *Thierry Ágoston*. Társalkodó, 1839. 43. sz. V. 29.

⁵³ Augustin Thierry szakirodalmából: Kieran Joseph CARROLL, *Some Aspects of the Historical Thought of Augustin Thierry*. Washington, 1951.; G. P. GOOCH, *History and Historians in the Nineteenth Century*. London–New York, 1952.; Stanley MELLON, *i. m.*; Georges LEFEBVRE, *i. m.*; R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban*. I–II. Bp., 1973.; Lionel GOSSMAN, *Augustin Thierry and Liberal Historiography*. Wesleyan University, 1976.; B. REIZOV, *i. m.*

A továbbiakban Eötvös kiemelkedőnek tartja a francia történetírónak azokat a megállapításait, hogy a művelt emberek állapota szakadatlanul változik, megújul –, a lefolyt századok nem ismétlődnek meg újra egyformán. A jövő útja az angol szabad polgári munkán épülő fejlődésé, a tehetség és a szorgalom szabad érvényesülésé. A normann hódítás után a király, illetve az országnagyok által alávetett dolgozóiban felébredt a tulajdon iránti igény, küldötteik az alsóházban megszólaltatták panaszait. I. Jakab idején pedig a dolgozók nyílt harcot kezdeményeztek jogaikért, annál is inkább, mert a városok vagyona háromszor annyi volt már, mint a lordoké.

Ezt követően Eötvös fontosnak tartja Thierrynek azt a megállapítását, amely szerint az angol forradalomban a nép a naplopókkal ütközött meg, amikor is a király meghalt, de a nép nem halhat meg. Hány ember veszett el az angol forradalomban, nemcsak a király! Megjelöli magának Thierry amaz ítéletét is, hogy azok, akik Franciaországtól távol harcoltak és haltak meg a függetlenségért, az ő testvérei és hősei is. Nem kétséges: e kategorikus tézisek Eötvösök számára irányjelzők lesznek, mint ahogyan az is, hogy „egy elnyomott nép csak maga szabadíthatja fel magát”, vagy hogy „A zsarnokság ellen harcolni kell, akár régi, akár új formájú”. Mindezeket azután Eötvös az *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands* lapjainak margóján kiegészíti ama részletek megjelölésével, amelyek sorra az angolzász őslakosok kifosztását, szenvedéseit és a hódító normannok előjogait ecsetelik drámai erővel.

Elvek és módszertan tekintetében a centralisták egyaránt sokat tanultak Francis Bacontól, a lordkancellár filozófustól is. Eötvös idősebb korában tanulmányt írt róla, melyben „nagy szellem”-nek nevezte, „ki a tudomány körében egy új iránynak megalapítója volt”, ki „nagy befolyást gyakorolt minden tanulmányaimra”.⁵⁴ Szalay és társai folyóiratuk, a Budapesti Szemle mindkét kötetét Bacontól vett mottóval nyitották meg, s ezt a mottót Szalay 1845. július 25-i Pesti Hírlap-beli cikkében (*Nyílt levél Triesztből*) szintén idézte.⁵⁵ Az *Uralkodó Esmék* két kötetének mottóját Eötvös ugyancsak az angol gondolkodótól választotta, a mű induktív módszerében is őt követte.⁵⁶ Az elmélet iránti igény terén tehát éppúgy Bacon volt számukra az első újkori példakép, mint a tudomány gyökeres megújulásának szükségességét illetően, vagy abban a meggyőződésben, hogy a rossz helyzetek megváltoztatása a tudomány korrekciós munkájától függ. S Eötvös szerint Bacon munkáit ismernie kell mindenkinek, aki bármely tudománnyal komolyan foglalkozik: szinte a természettudományok gyors haladását attól a pillanattól kell számítani, amikor Bacon elvei általános elismerést vívtak ki maguknak, s a tudomány rátért az általa mutatott ösvényre.⁵⁷

A baconi induktív módszer hatotta át azt az alapvető fontosságú művet is, amely a harmincas évek második felétől kezdődően nálunk is gondolatébresztő

⁵⁴ EÖTVÖS József, *Bacon*. In *Kultúra és nevelés*. Bp., 1976. 61–66.

⁵⁵ Budapesti Szemle, 1840. I–II. k.; SZALAY László, *Nyílt levél Triesztből*. 1845. VII. 25. In *Publicistai dolgozatok*. Pest, 1847. II. k. 80.

⁵⁶ EÖTVÖS József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Bp., 1981. I. k. 28., II. k. 4.

⁵⁷ Uo., I. K. 47–48. – Bacon műveit a következő kiadásokban használtam: *Novum Organum I. és Új Atlantis*. Ford. CSATLÓS János és SARKADY János. Bp., 1954.; *Új Atlantisz*. Ford. BODOR András. Bukarest, 1976.; *Esszék*. Ford. JULOW Viktor. Bp., 1987. – Baconról: T. B. MACAULAY, *Lord Bacon*. Bp., 1907.; Benjamin FARRINGTON, *Francis Bacon*. London, 1951.; Loren EISELEY, *Francis Bacon and the Modern Dilemma*. Lincoln, 1962.; A. Wigfall GREEN, *Sir Francis Bacon*. New York, 1966.; BENEDEK István, *Francis Bacon*. In *Az értelem dicsérete*. Bp., 1987. 89–103.

olvasmánya volt a politika iránt érdeklődőknek: Alexis de Tocqueville *La démocratie en Amérique* (1835–1839) című könyvéből sorozatosan közölt részleteket az Athenaeum, majd Fábíán Gábor fordításában az egész mű megjelent.⁵⁸ Szalayt már Eduard Gans 1835. évi párizsi látogatásáról szóló beszámolója figyelmeztette az Amerika-könyv jelentőségére –, mindenesetre kezdeti politika-elméleti tárgyú tanulmányainak egyikében, az 1838-ban publikált *Jury*-ben a magyar tudós „montesquieu-i lélekkel írt”-nak minősíti a művet, s idézi az esküdtszékre vonatkozó, elismerő állásfoglalását.⁵⁹ Tocqueville-ről különben e művét megelőzően is tudomást szerezhettek a centralisták: 1831. évi amerikai utazása alkalmából barátjával, Gustave de Beaumont-tal készített börtönügyi beszámolójára (*Système pénitentiaire aux États-Unis*, Paris, 1832) Eötvös fogházjavításról szóló röpiratában többször hivatkozik, a *Szegénység Irlandban* lapjain pedig ennek kapcsán Beaumont „dicső barát”-jának nevezi Tocqueville-t. Utóbb a *Reformban* az Amerika-elemzésre mint „híres munká”-ra utal, az *Uralkodó Eszmékben* pedig Tocqueville a leginkább hasznosított szerző –, oly mértékben, hogy a francia politikus levélben fejezte ki egyetértését és elismerését.⁶⁰ 1857-ben tanulmányserű ismertetést írt Tocqueville *L’Ancien Régime et la Révolution* című könyvéről.⁶¹ Legméltánylóbban Trefort nyilatkozott róla: „...talán senki sincs önök közt, aki Tocqueville-nek annyira hálával tartoznék, mint én, kinek politikai képzsére és nézletmódjára az ő munkái tanulmányozása döntő hatással volt”.⁶²

Tocqueville különben gyakorló politikusként is kiérdemelte a centralisták megbecsülését: Lajos Fülöp uralmát éppúgy ellenezte, mint III. Napóleonét, s már korán megsejtette az 1848-as forradalom bekövetkezését. Független és hajlíthatatlan szellem volt, Eötvöshöz hasonlítható karakter.

A centralisták által rendszeresen konzultált külföldi tudós-politikusok vonulatában Macaulay neve csak későn tűnik fel, de bizonyos, hogy őrá is már ifjúkorukban felfigyeltek. Név szerint először Trefort említi őt a Pesti Hírlap 1845. május 9-i számában, s mindjárt „a legkitűnőbb angol esszéíró”-ként. Róla készített emlékbeszédében pedig beszámol arról, hogy amikor 1845 nyarán először olvasta Macaulay műveit, azok varázserőt gyakoroltak rá, sokáig nem volt képes más olvasmányhoz nyúlni. Számára egyszerre volt államférfi és az irodalmi fejedelmek egyike.⁶³ Eötvösnek és Szalaynak pedig már a harmincas évek folyamán tudomással kellett bírniok Macaulay tevékenységéről. Az angol történetíró ugyanis 1831–1832-ben vezető szerepet játszott a Reform Bill körüli harcokban, az *Edinburgh Review*-nak – Eötvösök kedvelt folyóiratának – 1825-től kezdődően állandó munkatársa volt, s *A zsidók emancipációjáról* című Eötvös-tanulmányának –, melyhez a szerző 1837 végén kezdett hozzá – érvei nemegyszer megegyeznek

⁵⁸ TOCQUEVILLE Elek, *A democratia Amerikában*. I–IV. k. Ford. FÁBIÁN Gábor. Budán, 1841.; újabban: *A demokrácia Amerikában*. Válogatás. Vál. és az utószót írta KULCSÁR Kálmán. Bp., 1983. – Tocqueville-ről: J. SALWYN SCHAPIRO, *Alexis de Tocqueville, Pioneer of Democratic Liberalism in France*. Political Science Quarterly, March 1942. 545–563.; JACK LIVELY, *The Social and Political Thought of Alexis de Tocqueville*. Oxford, 1962.

⁵⁹ EDUARD GANS, *Paris im Jahre 1835*. In *Rückblicke auf Personen und Zustände*. Berlin, 1836. 133–134.; SZALAY László, *Jury*. Themis, 1838. 66–68.

⁶⁰ EÖTVÖS József, *Reform és hazafiság*. Bp., 1978. I. k. 91., 119., 183., 502.; TREFORT Ágoston, *Tocqueville emlékezete*. In *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Bp., 1881. 59–60.

⁶¹ EÖTVÖS József, *Reform és hazafiság*. Bp., 1978. II. k. 581–636.

⁶² TREFORT Ágoston. i. m. 1–61.

⁶³ Uő., *Macaulay iratai*. Pesti Hírlap, 1845. V. 9. In *Kiseb dolgozatok*. Bp., 1882. 25–44.; Uő., *Emlékbeszéd Macaulay fölött*. 1862. In *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Bp., 1881. 63–84.

Macaulay e tárgyú írásának, illetve beszédének argumentációjával.⁶⁴ *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich* (1850) című röpiratában Eötvös az ő előző évben megjelent angol történelemből veszi a mottót, fiatal barátja, Csengery pedig 1853-ban lefordítja és kiadja a magisztrális munka első két kötetét.⁶⁵ Csengery utóbb „a történetírás példánya, remeké”-nek nevezi a művet, egy másik írásában pedig az „angol történetírók legnagyobbiká”-nak a szerzőt. Az *Anglia története II. Jakab trónralépte óta* a centralisták számára csakugyan – mint ő mondja – „az alkotmányos eszmék kézikönyvé”-vé vált, vezérfonalává a liberális reformoknak, főképp a parlamentarizmusnak.⁶⁶

A kor politikai gondolkodóinak felvázolt körképe azt jelzi számunkra, hogy Szalayék leginkább olyan auktorok után érdeklődtek, akik egyszersmind a gyakorlati politikában is irányadó szerepet vállaltak. A Kőlcsey-formátum követése vezette őket, az az ideál, amelyet róla alkotott, remekművi emlékbeszédében fejt majd ki Eötvös. Ahhoz a teóriához vonzódtak, amelyet a közélet praxisa hitelesített. A társadalom modernizációjáért folytatott küzdelem. A felhasznált gondolati anyag pedig olyan volt, mely a történelem végpontjaként a polgári társadalom, a „tiers” uralmát jelölte ki, méghozzá akként, hogy az pusztán akarati úton, a felvilágosodás nagy alakjai által tanított elszánással megvalósítható. Condorcet, Bentham s a többiek művei diadalról, a fejlődés és a haladás feltartóztatatlanságáról, az emberi alkotóerő és civilizatórikus törekvés imponáló produkcióiról adtak számot. A polgári mentalitás ama győzelméről, melyhez szerintük a világ-történelem csupán előkészítő lépcsőfokként szolgált. E művek azt sugallják, hogy az emberi értelem uralma, ha nem is egészen konfliktusmentesen, de azok ésszerű feloldásával megteremthető, a hegeli típusú „emberi szellem” realizálhatja önmagát. A dolgozók anyagi biztonságának problémái, a munkanélküliség, a nyomor kétségkívül nagy gondot jelentenek – az emberi ész azonban, mely addig minden lényeges problémát megoldott, úrrá lesz majd ezen is. Elég valamit logikusan elgondolni, a tett azt ügyis követi majd – nyomokban ez az intenció vezeti a fiatalokat. A centralisták tehát – ifjúkori válságukból való kibontakozásuk után – viszonylag aggálytalanul, némileg naivan indulnak újtjukra. A franciaországi osztályharcok a harmincas években, a nemesség ellenállása intencióiknak a negyvenes évek közepén, még inkább a szabadságharc baljós fejleményei hatnak majd rájuk kijózanítólag.

A feldolgozott művek sorozata még egy problémát jelez. Valamennyi szerző az európai népek összetartozásának ideájából indul ki, a progresszió nemzeteket testvériesítő voltából, s ezt a hatást a centralisták szempontjából – a hazai nacionalista hullám közepette – nem lehet eléggé értékelni. Ugyanakkor van hátránya is: Nyugat-Európa mint modell, az ottani eredmények lenyűgöző volta némiképp el is tereli a fiatalok figyelmét a hazai realpolitika adottságairól, az

⁶⁴ Thomas Babington MACAULAY, *A zsidók hátrányai a polgári életben*. 1831. In *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. I. Szerk. LUDASSY Mária. Bp., 1991. 83–98.; Uő., *Jewish Disabilities*. 1833. IV. 17. In *Speeches*. Leipzig, 1853. 135–146. E kötetben olvashatók a Reform Bill kivívásáért tartott beszédei is.

⁶⁵ EÖTVÖS József, *Reform és hazafiság*. Bp., 1978. II. k. 467.

⁶⁶ CSENGERY Antal, *Macaulay és Thierry*. In *Összegyűjtött munkái*. Bp., 1884. III. k. 150.; Uő., *Lord Macaulay*. Uo. 302–329.

MACAULAY műveit a következő kiadásokban tanulmányoztam: *Speeches*. I–II. Leipzig, 1853.; *Anglia története II. Jakab trónralépte óta*. I–II. k. Kiadja CSENGERY Antal. Pesten, 1853.; *Lord Bacon*. Angolból ford. Bp. P., Bp., 1876.; *Esszék*. Vál. és a bev. tanulmányt írta SÜKÖSD Mihály. Bp., 1961. – Macaulay-ról: JOHN CLIVE, *Thomas Babington Macaulay*. London, 1973.

ittthoni társadalomszerkezet feltételeiről, bizonyos fokú utópizmust visz elgondolásaikba. Túlságosan mulékonynak, viszonylag könnyűszerrel megváltoztathatónak tartják a hazai rendszert, nem számolnak eléggé az azt fenntartók érdekeivel. Elragadva az eszmék szépségétől, nem mindig ügyelnek eléggé körültekintő módon a magyar valóság összetettségére.

3. Személyiség és szabadság – alattvaló helyett állampolgár

A külföldi hatások számbavétele során eddig szükségszerűen többnyire a „héjat” karcolgattuk, a „mag”-ról, az áthasonított eszmék koncepcióelemeiről keveset szóltunk. S amikor erre áttérünk, hangsúlyozni szeretnénk: a centralisták ideológiáját távolról sem tekintjük valaminő „aggregát”-nak, idegenből kopírozott gondolatgyűjtélnék. Azt vették át, amire akkor idehaza szükség volt, s ebben az átvételben benne volt az ő szellemi küzdelmük, válogató-rendszerező töprengésük.

A centralisták feltétel nélkül hittek a tudomány hatalmában, emberi sorsot javító funkciójában. Abban, hogy általa az ember meghódíthatja a világot, boldogabbá teheti önmagát, megismerheti és érvényre is juttathatja az igazságot. A tudományt tehát egészen Bacon módjára fogták fel: a *Novum Organum* és az *Új Atlantis* szerzője – majd nyomában leginkább Condorcet – látta ennyire hasznos cselekvésnek, az ember javát szolgáló, a szenvedéseket enyhítő, módszeres és célszerű gondolkodásnak a tudományt, hitte azt, hogy az igazság közkincese az emberiségnek. S ő hitt először oly rendíthetetlenül abban, hogy a tudomány véget nem érő folyamat, rendeltetése abban áll, hogy folyvást új utakra kell térnie, addig soha nem létező dolgokat kell létrehoznia. Bacon induktív módszere vezeti a centralistákat akkor, amikor a tudomány körébe bevonják a társadalmat, annak törvényszerűségeit rendszeresen kutatják, keresik az emberi együttélés elvonkoztható összefüggéseit. Az emberi kollektívum irányítása is tudományos probléma tárgya – tanulják el Bacontól, illetve Condorcet-től –, a vezetés körében szintén a tapasztalatok, az okok számítanak, s nem a tekintélyek. A tudomány segítségével a hibák itt is javíthatók. A megismerés korlátlan lehetőségei arra készítetnek, hogy nekivájunk az új dolgoknak – szűrjük le maguknak a magyar fiatalok a baconi filozófia legfőbb időszerű tanulságát. Mindezt pedig kiegészítették a maguk számára azzal a kanti felismeréssel, hogy a politika vizsgálatára, a legiszlációs reformokra, az emberiség jogainak helyreállítására főként a tudósok jogosultak, abban őket – s itt Macaulay útmutatása is közrejátszott – semmiféle hatalom nem korlátozhatja.

Az emberi szellem mint az ember isteni származásának lenyomata volt tehát a centralisták számára a legfőbb érték. Szerintük a tudomány e szellemiség gyűjtőpontjához, az eszmékhez vezeti el a gondolkodó főkét. Számukra az eszme nem csupán elvont fogalmat jelentett, hanem funkciójában hasonló szerepet töltött be, mint a tudomány: az emberi tömegek jobbító életakarátának, előrelépésének szellemi kalauza volt. Az eszme a centralistáknak a tudomány közös sorsot és cselekvést meghatározó, szellemi vezérfonalát jelentette a társadalom életének egy adott szakaszában. Hegel és Guizot tanítványaiként vallották, hogy mindannak, ami létesülni, érvényre jutni akar, az eszmék ítélőszéke előtt kell magát igazolnia. Ami az életben igaz és nagy, általuk az, az eszme nyújtja a célok tételezését, s az ember tevékenységével megvalósítja e célokat. Szerintük az eszme

testesíti meg az ember igazság, jog és tökéletesedés utáni vágyát, szabja meg minden emberi társulás erkölcsét. Nagy ember az, aki azokat feltűnésükkor érzékeli és képességeit teljességgel érvényesülésüknek rendeli alá. S Guizot nyomán ők is úgy vélték, hogy míg az ókori civilizációt egyetlen eszme uralma jellemezte, addig az újkori Európában az erők, eszmék legnagyobb változatossága uralkodik. Mindezt azután Lermnier „mozgósította” számukra: tőle vették át azt az igényt, hogy az eszméknek offenzívát kell indítaniok a társadalom átalakításáért, s hogy nemcsak a költőnek joga és missziója az, hogy a jövő felé irányítsa a tömegek gondolatait, hanem a tudósénak és a politikusénak is.

Mindeme elhivatottságukban a centralistákat mélységes emberszeretet vezérelte. Minden embernek szeretete – a társadalmat megosztó különbözőzéseket, a kiváltságokat, magát a rendiséget a múlt leküzdendő örökségének tekintették. A benthami „lehető legnagyobb szám legtöbb boldogsága”-elv számukra erkölcsi parancs volt. Hegel ugyanarra készítette őket, mint a kereszténység: szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. Ettől eltekintve is a Bacontól Lermnier-ig terjedő gondolkodói vonulat abban szabta meg számukra tevékenységük mozgatórugóját, hogy minél inkább igyekezzenek csökkenteni a mások szenvedését és gyarapítani azok örömeit. Ifjúkori válságuknak egyik fő összetevője éppen az lesz, hogy önzést kell tapasztalniok a társadalomban, hogy miként Lermnier, úgy ők is ráeszmélni kényyszerülnek: koruk társadalma az egoista individualizmus zsákmánya. Ez azután még inkább ösztönzést ad számukra arra, hogy igazságot keresenek minél több ember számára.

Demokratikus alapállásuk, a testvériség indíttatása fejeződik ki a tevékenységüket átható egyetemesség-eszmében, abban, hogy oly magától értetődőnek a magukénak tekintenek minden külhonban sikeres vívmányt. Keresztény humanizmusnak, liberalizmusnak s – látni fogjuk – az utópista szocializmus egyes elemeinek is számukra legfőbb hozadéka ama felismerés, hogy a népek egyenlők, Európa nemzetei egy nagy családot alkotnak. A szellem öntudata összefűzi a nemzeteket. Az egyes államok kölcsönösen feltételezik egymást – vallják Hegellel, a munka és a gondolkodás, a lelemény és a szorgalom átível a határokon – teszik ehhez hozzá Guizot-val. A nemzetek szolidaritása alapja a haladásnak, mert e nemzetek egy cél felé haladnak. Egy izolált nép félreszorul a tökéletesedés útján, a gondolat minden nemzethez szól – fogalmazza meg számukra kótáblaszerűen Lermnier az egyetemesség követendő princípiumát.

A centralisták éppannyira európaiaknak tekintik magukat, mint magyaroknak. Az „európaiság” előttük gyűjtőfogalma az újkori civilizáció és kultúra legfontosabb eredményeinek: az urbanizációnak, a munkamegosztásnak, a szakszerűségnek, az ipari forradalom vívmányainak, a polgárosult életvitelnek, egyáltalán: a munkateljesítmény diadalának. A zsidó–keresztény kultúra évezredek produkcióján való osztozásnak. Az európaiság olyan magatartást jelent, mely ellentétes mindennemű nemzeti autarkiával, partikularizmussal, regionalizmussal, elzárkózással.

Földrészünk neve tehát a centralistáknak az önálló, dönteni képes, autonóm életvezetésű egyének közösségét jelenti. Szellemi érzékenységet, kritikai attitűdöt, amely nyitott minden hasznosítható szempont, érv, megállapítás befogadására, bárhonnan érkezzék is az. A gondolkodás toleranciáját más gondolkodásmódokkal szemben, annak belátását, hogy a fejlődés épp az emberi sokrétűség egymásra hatására épül. Schöpflin Aladár joggal állapította meg azt, hogy Eötvös József volt

az első igazán európai magyar, hogy előtte nem maradt idegen Európa egyetlen eszméje és egyetlen törekvése sem.⁶⁷

Az eszmék időben valósulnak meg, egy fokozatos folyamat részeként, az emberiség szüntelen megújulásával: századoknak kell elmúlnia ahhoz, hogy az igazság és a boldogság útján előrelépjen – hangzott számukra Condorcet útmutatása. A teremtő emberi szellem mindinkább megsokszorozza erejét, az út az egyenlő és szabad emberek társadalmához vezet. Egy népet nem lehet meglévő alkotmányos formákhoz láncolni, az emberi intézmények újra és újra tökéletesíthetők – ezt is az „Esquisse”-ből szűrték le maguknak a centralisták. Kant és Hegel pedig a gondolkodó lény elé morális kötelességként szabták azt, hogy hozza helyre a világot, munkájával közelítsen a legjobb alkotmányhoz.

Minderre pedig Anglia története nyújtotta a legjobb példát: Guizot, Thierry, leginkább pedig Macaulay angol történelme, kiváltképp annak híres fejezete, az *Anglia 1685-ben* a fejlődéseszme pregnáns és plasztikus igazolása volt. Összehasonlításaiból cáfolhatatlanul kitűnt, hogy ahol a jelzett időpontban fakunyhók voltak, ott a könyv írásakor már műiparos városok és világhírű tengeri kikötők működtek. A szintén kortárs Lermínier pedig a megújulás felgyorsuló dinamikájára emlékeztetett, arra, hogy a XIX. század az emberiség jogainak végső kivívására hivatott.

Mindezt a fejlődést a szabaddá lett ember érte el – éppen ezért a centralisták politikai filozófiája az ember személyiség-voltán és e személyiség szabadságra rendeltetésén alapult. Azon a kanti meggyőződésen, hogy az ember csak a saját esze által megszabott gyakorlati törvényeknek van alávetve, az emberiség minden egyes ember személyében szent. Ehhez Hegel hozzáátette, hogy a személyiség alapvető jellemzője épp a szabadságért folytatott küzdelem, s hogy egyik ember szabadsága eleve feltételezi a másik ember szabadságát.

Hogy mi voltaképp a szabadság, arra Montesquieu-től Constant-ig sokan feleltek. Az alapintenciókat a fiatalok *A törvények szelleme* lapjairól meríthették. Krédójukká vált az, hogy „A szabadság... abban állhat, hogy az ember megtehesse azt, amit akarnia kell, és ne lehessen arra kényszeríteni, hogy olyat tegyen, amit nem szabad akarnia.”⁶⁸ S Montesquieu-től sajátították el azt is, hogy egy ésszerű államban az állampolgár mindent megmondhat és megírhat, aminek megmondását és megírását a törvények kifejezetten nem tiltják. Még fontosabb volt számukra a cselekvés szabadsága –, Condorcet és Hegel kívánalma, hogy az ember szabadon kibontakoztathassa képességeit, és Kanté, hogy az embert senki se használhassa pusztán eszközként más célok elérésére. A gazdasági liberalizmus alaptörvényét Benthamtól tanulhatták el leginkább: olyan viszonyokat kell létesíteni, hogy aki ma szegény, az munkája eredményeképpen holnapra úr lehessen.

A személyiségek önállósága és a szabadság kölcsönössége teremti meg Hegel szerint a jog fogalmát. Fő kritériuma: tiszteld mindenki másban a személyiséget, a másik ember önmegvalósító törekvését. Ezekon az ideákon bontakozik ki majd a centralisták jogalkotó-kodifikáló tevékenysége, továbbá azon az ugyancsak hegeli elven, hogy csak a személyiség ad jogot tulajdonra, arra viszont a személyiség eleve predestinál.

A polgári szabadságjogokat elsősorban Constant írásaiból vonatkoztatták el. A vélemény-, a szólás-, a sajtó-, a vallás-, a gyülekezési- és a társulási szabadságot,

⁶⁷ SCHÖPFLIN Aladár, *Eötvös*. In *Magyar írók*. Bp., 1917. 156–163.

⁶⁸ MONTESQUIEU, *A törvények szelleméről*. Bp., 1962. I. k. 311.

a munka és a hivatalképesség jogát a francia publicista egyenértékűen társította a politikai szabadság intézményeivel: a képvisellel, a kormányzásban való részvétel esélyével, s általában a közélet minden szintjén megfelelő participációval. Kátészerűen égette a centralisták emlékezetébe azt, hogy az egyéni uralom helyébe a közvélemény uralma kell hogy lépjen, hogy a politikai akaratképzés joga az állam minden polgárát megilleti –, amennyiben vagyoni minimummal rendelkezik. (A centralisták ezt műveltségi feltételekkel váltják majd fel.) Constant alattvalókból állampolgárokká változtatni, a szabadság gyakorlásával szabadságra nevelni szándékozott minden állampolgárt.

Ugyancsak Constant-tól, majd Tocqueville-től kapták ifjú olvasói azt az igen fontos gondolatot, hogy az egyenlőség, a demokrácia szükséges folyamat, de nem mehet a szabadság rovására. Az egalitarianizmust el kell kerülni, mert az óhatatlanul az élet egyformaságára és a diktatúra kialakulására vezet.

A hazai viszonyok közepette különös jelentősége volt a vallás- és a sajtószabadságról hirdetett princípiumoknak. Mindkét gondolatkört illetően szintén Constant volt a centralisták mestere. Azt már ugyan Baconnál is olvashatták, hogy a vallást nem szabad erőszakkal szolgálni, Montesquieu-nél pedig, hogy a vallás törvényei ne távolítsák el az embereket egymástól, de e téren Constant állásfoglalása volt számukra a kategorikus imperativus: az az axiómája, hogy vallási téren az egyetlen ésszerű eszme az egyes kultuszok korlátlan szabadsága, az állam nem szabhat meg senki számára kötelező vallást. A kormányzatnak itt csupán egyetlen feladata lehet: biztosítani azt, hogy vallását mindenki szabadon gyakorolhassa. Hitnek és hatalomnak ne legyen semminő kapcsolata.

A sajtó fontosságáról Constant ugyancsak kikezdehetetlen igazságokat fogalmazott meg. A Pesti Hírlap majdani szerkesztői a maguk bőrén tapasztalták meg azoknak a szentenciáknak az érvényét, hogy: „Ha egy országban nem lehet beszélni a kormány engedélye nélkül, akkor ott minden szó hivatalos lesz”; „Ha nem beszélünk valamiről, attól a dolgok nem léteznek kevésbé”; „A citoyeneknek egyetlen garanciája az önkény ellen a nyilvánosság”.⁶⁹ S Eötvös és Szalay vezércikkek sokaságát alkották meg annak a constant-i útmutatásnak nyomán, hogy a sajtó sajátos népképviselő, feladata, hogy napfényre hozza a törvények hibáit. Éppúgy hatáskörébe tartozik a parlament tevékenységének megítélése, mint a kérdések megvitatásával annak előkészítése.

A liberális szabadságfogalom első következménye volt a tulajdonról kialakított állásfoglalás. Ebben Hegel volt az elsődleges útmutatójuk: az ő nyomán tagadták a tulajdonviszonyoknak a jakobinusok által követelt egyenlőségét. Hangsúlyozva azt, hogy az igazság csak azt kívánja, hogy mindenkinek tulajdona legyen, ám a munka és a szorgalom szerinti arányban. Montesquieu arra figyelmeztette őket, hogy ha valamely önkényes hatalom elveszi a munka eredményét, akkor az emberek a munkát meg fogják gyűlölni. Condorcet és Bentham pedig arra, hogy fel kell szabadítani a gazdaság egészét, azzal a céllal, hogy minél több ember juthasson el a jólét szintjére. A végrendelkezés korlátlanosságáért küzdő centralisták Condorcet és Gans nézeteiből indultak ki, a tulajdonjog biztosítását pedig mint a forradalmat megelőző intézkedést Bentham és Tocqueville figyelmeztetései nyomán kívánták. Megfogadták Bentham bölcsességét: nem szabad előidézni olyan állapotokat, hogy egyeseknek ne legyen semmi vesztenivalójuk. Tocqueville ezt a

⁶⁹ Benjamin CONSTANT, *De la liberté des brochures, des pamphlets et des journaux*. In B. CONSTANT, *Ceuvres*. Par Alfred ROULIN. Paris, 1957. 1251–1277.

gondolatot a másik oldaláról fogalmazta meg: akinek nyitva áll az útja az anyagi gyarapodásra, az nem akar forradalmat.

Mindez választ adott a centralistáknak a forradalom vagy reform alternatívájára is. Már Baconnál arról olvashattak, hogy a forradalom és a konzervativizmus szélsőségeit mérsékelt reformokkal meg kell előzni. E nézetnek azután Eötvösök korában Macaulay volt a legállhatatosabb és legszuggesztívebb szószólója, legfőképpen azért, hogy olvasói elé tárta 1688 reformjait és az azóta bekövetkezett békés angliai fejlődés eredményeit. Beszédeiben – például az 1831-es reformok idején – és írásaiban nem szűnt meg hangoztatni azt az igazságot, hogy a forradalom csupán reakció a zsarnokságra, s ha a reformokkal késlekednek, akkor a tarthatatlan állapotokat erőszak oldja meg.

Szabadság csak akkor létezik, ha a hatalom elfajulása ellen az egyén biztosítékokkal rendelkezik, szükségszerű tehát a hatalom önkorlátozása – szögezte le Constant. S a centralisták számára irányadó volt az a princípiuma is, hogy a közakarat szempontja nem magasabb rendű, mint az egyéni akarat, hogy a nemzet sem vetheti alá magának az egyént. A nemzet nem abszolútum az egyén törvényes szándékainak ellenében. S nem az a nép sem: Eötvös majd az *Uralkodó Eszmék*ben érvényesíti leginkább azt a constant-i tételt, hogy nem létezik olyan népakarat, mely igazságossá tehetné azt, ami igazságtalan. Ezzel együtt a hatalmpolitikában a hazai gondolkodók előtt Montesquieu igazsága volt a legalapvetőbb: olyan kormányzat szükséges, amelynek irányítása alatt egyik állampolgárnak sem kell egy másik állampolgártól félnie. E célból pedig a hatalomnak kell határt szabnia a hatalomnak.

A centralisták voltak nálunk az első politikai csoport, amely nem csupán nemzetben, hanem a polgári társadalom kapcsolatrendszerében is gondolkodott. Azaz amelyik a munkamegosztásban betöltött szerep szerint tagolta a közösséget. Az ő Hegelt követő felfogásuk szerint a társadalomban mindenki kölcsönösen függ mindenkitől, az egyének csak másokra való vonatkozások által valósíthatják meg önmagukat, az egyes ember jóléte és joga összeszövődik mindenki jólétével és jogával. Az embereknek tehát tevékenységük által a polgári társadalom egy-egy mozzanatává kell válniok, ily tevékenység nélkül senki sem lehet tagja a társadalomnak. A kölcsönösségen alapuló, egymást feltételező és kiegészítő viszonyrendszer kifejezője és biztosítója a jogegyenlőségen alapuló törvénykönyv – a centralisták kodifikációs harcának ez a hegeli tanítás is megadja majd a kiindulópontját.

Egyén és társadalom intézményes védelmére, a szabadság és a tulajdon garantálására e hegeli teória szerint főképp az állam hivatott. Működése a legmagasabb záloga a jogszerűség érvényesülésének, alapja a polgárok öntudatának. E felismeréstől vezetve lépnek majd fel a centralisták az egész államszervezet korszerű reformjéért, azért, hogy az ne a polgárok feje fölött, hanem általuk és értük intézze a közügyeket. Hegel, Constant és Guizot nyomán a kormányzás centralizációjának, az erős államhatalomnak lesznek a hívei, egyszersmind azonban annak is, hogy ez az erős hatalom ne váljon mindenhatóvá, ne párosuljon a helyi igazgatás centralizációjával. Az állam paternalista felsőbbsséggé válásának veszélyeire Tocqueville is figyelmeztette őket, s arra is, hogy a többség zsarnoksága ellen a kisebbséget mindenképpen védeni kell. E szempontot azonban a centralisták sem terjesztették ki a szabadságharc bukása előtt az ország nemzeti ségeire. Igaz viszont, hogy a liberális doktrína a XIX. században más országokban sem foglalkozott súlyának megfelelően a nemzetiségi kérdéssel. A magyarsággal

való szembefordulásuknak, a világosi tragédiának, majd az önkényuralomnak traumatikus élményei nyomán ébred majd csak rá a centralisták egy része a kérdés igazi horderejére.

Milyen legyen hát az egészségesen működő hatalom? Eötvösökhöz az alkotmányos monarchia rendszere állott legközelebb. Montesquieu, Hegel, Constant és Guizot útmutatásai szerint egy angol típusú monarchia megvalósulását szerették volna elérni; olyan felsőbbiséget, ahol az uralkodó is a törvény uralma alatt áll, ahol az alkotmányt nem a monarchia kegyes elhatározása adja, ahol az uralkodó semmi lényegeset sem kezdeményezhet minisztereinek hozzájárulása és a parlament jóváhagyása nélkül. Ebben a hatalmi rendszerben a centralisták az uralkodótól a társadalmi egyensúly megteremtését várják, az érdekek egyeztetését, a jogszerűség és az alkotmányos hatalomgyakorlás stabilitását, egyszerűs mind a vétő lehetőségét a törvényhozás esetleges túlkapásaival szemben. Uralkodói eszményük leginkább a Macaulay-ének felel meg: törvényeket a legfőbb közjogi méltóság is csak a parlament beleegyezésével hozhat; a végrehajtó hatalmat csak a törvények szerint gyakorolhatja; a parlament intézkedéseit bizonyos határon túl nem másíthatja meg, s e parlamentet beleegyezése nélkül nem napolhatja és nem oszlathatja el.

A centralista állam- és társadalomkoncepció legfontosabb szerve tehát a törvényhozás. Ez semmiképp sem azonos a rendi diétával: összetételét abból a montesquieu-i ideából kiindulva kívánják meghatározni, hogy a népnek megvan a képessége arra, hogy kiválassza azokat, akikre hatalmának egy részét át kívánja ruházni. Ne a származás, hanem a képesség és a jellem minősítsen a parlamenti tagok kiválasztásánál, az egyes társadalmi érdekek sorra nyerjenek képviselőt – így szól Hegel általuk követett kívánalma. A tanácskozások elfogulatlanságát és szakszerűségét pedig Constant a választók utasításaitól is védni óhajtotta – Eötvösöknek sok cikkük szól majd erről. Az ülések nyilvánosságának fontosságát leginkább Bentham hangsúlyozta, a miniszterek részvételi kötelességét a parlamenti tanácskozásokon Constant, azt pedig, hogy a király és a kormány hivatalnokainak ne legyen szavazati joguk az üléseken, ugyancsak Bentham. Az utóbbi a döntéseket egyedül a szavazatok többségétől tette függővé, sarkelvvé nyilvánítva azt, hogy a miniszterek állása a Ház többségének bizalmától függ. S a *Tactiques des assemblées politiques délibérantes* szerzőjét követték a centralisták abban is, hogy a parlament tevékenysége szerintük is teljességgel a sajtó tribunálja elé tartozik, s hogy e tevékenységben minél nagyobb befolyást kell juttatni a városoknak. A legfontosabbat: azt, hogy egy parlament miként szegülhet sikeresen szembe az udvar és a nemesség elnyomásával, Guizot és Macaulay angol forradalomtörténeteiből, valamint Thierry tanulmányaiból tanulták meg a hazai követők.

A törvényhozás annyiban is az államhatalom legfőbb szerve, hogy az választja meg a kormányt saját tagjainak sorából, azt beszámoltathatja, bírálhatja, szükség esetén le is válthatja, vétkes tagjait bíróság elé állíthatja – e princípiumokat Montesquieu, Hegel, Constant, Guizot egyaránt hangsúlyozták. A kormány felelősségét az alkotmányos ellenzék működése juttatja folyamatosan érvényre: Guizot szerint az oppozíció léte a minisztérium számára kényszert jelent arra, hogy a törvényes útról ne térjen le.

A kormányzat csak az országot irányíthatja, a lakosok helyi ügyeit nem, saját dolgait a község maga intézi – így szól Constant, majd Tocqueville egyik legfőbb értelme magyar olvasóinak. A község önkormányzata egy másik hatalom ellensúlyát jelentheti az országos vezetés túlhatalma ellen, ugyanakkor kiváló politikai

iskola a lakosság állampolgári nevelésére. Constant nyomán a centralisták is a községben látják azt a keretet, melyben az emberek érdekeltté válnak saját dolgaikban, alkalmasnak ítélik arra, hogy egybeolvassza a „fent” és a „lent” társadalmát. A polgárokat kisközösségekhez kívánják kapcsolni, hogy autonóm módon legyenek képesek részt venni a közéletben, hogy a valóságban is kifejlődjön bennük a hazafiság érzelme. „Le patriotisme qui naît des localités est, aujourd’hui surtout, le seul véritable” – hangzott számukra Constant intése.⁷⁰ A megye korlátozását, politikai létének megszüntetését pedig *A demokrácia Amerikában* szerzője hangsúlyozta, hozzátéve, hogy meg kell akadályozni tisztségviselőinek beleszólását a község ügyeibe. Tocqueville elgondolása szerint a község és a megye összes közigazgatási tisztviselőjét a lakosok választják, a hierarchia megakadályozására a legjobb eszköz ez a választási mód. S tőle (valamint Constant-tól) származik az a felismerés is, hogy a község organizmusa által lehet elkerülni leginkább a szélsőségeket: szervezetében a szavazatok egymelő értékűek, tevékenységével benne minden helybéli lakos közreműködhet. Másrészt kiváló ellenszer a forradalommal szemben, a politikai szenvedélyek megtörnek az egyes községek helyi autonómiáin, amelyek megfontoltan védik saját érdekeiket a kívülről jövő, erőszakos változtatásokkal szemben.

Az önkormányzati eszme alapja a XIX. század nagy történelmi élménye, az, hogy ráébrednek az egyéni akaratok társításából fakadó koncentráció erejére. Arra az energiára, amelyet a felsőbb hatalom nélkül szerveződő közösség összefogása eredményez. Nincs olyan dolog, amit az emberi akarat ne érhetne el az egyének kollektív erejének szabad működése eredményeképpen – írta Tocqueville. Ő mutatott rá hangsúlyosan arra is, hogy ez az összefogás nemcsak a helyi lakosok együttműködése nyomán jöhet létre, hanem az ország azonos réteghelyzetű, érdekű, indíttatású polgárainak spontán szerveződése révén is, hogy mindazon polgárok, akik az általános akarral szemben valamilyen szempontból kisebbségbe kerülnek, „másságuk” védelmében szintúgy összefoghatnak. Tanácsai nyomán a centralisták nagy szerepet szántak az ily szerveződéseknek. Széchenyi óta ebben nem volt semmi új, ám ők az egyesületeknek az érdekegyesítő indíttatáson túl más szerepet is szántak. Hatékony ellenszernek látták a községek esetleges túlterjeszkedésével szemben (amellett, hogy az egyesület újabb gátat képez az állami onnipotencia ellenében), másrészt orvosszernek a szociális kérdés, a gyáripari munkásság kizsákmányoltatásának megoldásában. Az „Assoziation” fontosságára mint önvédelmi lehetőségre már Gans figyelmeztette őket, Lermnier pedig kiterjesztette ezt a munkára, a termelő folyamatokra is, hangsúlyozva, hogy a háború és a konkurrencia helyét a dolgozók egyesülésének kell betöltenie. A kapitalizmus kijavítását célzó szándékaik genezisére más alkalommal részletesen kitérünk, itt viszont az egyesülési eszme tocqueville-i sugalmait állítanánk előtérbe –, azt, hogy az egyesület kiválóan alkalmas az egyes érdekek artikulálására, továbbá, hogy bárminő kisebbségben levő polgárok összefogása gyöngíti a többség hatalmát, megakadályozhatja a pártdespotizmust és a legkülönbözőbb felsőbbeségek önkényét. Az egyesület olyan szférája legyen a polgárok életének, melyhez az államhatalomnak nem lehet köze, bennük a résztvevők kifejezésre juttathatják ellenvéleményüket akár a törvényhozás határozataival szemben is. Az egyesületeknek nincs joguk törvényt hozni, de előre kidolgozhatják azokat a

⁷⁰ Uő., *Du pouvoir municipal et d’un nouveau genre de fédéralisme*. In: B. CONSTANT, *Ceuvres politiques*. Par Charles LOUANDRE. Paris, 1874. 316.

törvényeket, amelyeket meg kellene alkotni. Az egyesületek tehát a tocqueville-i interpretáció szerint éppolyan kisközösségek, mint a községek, szintúgy nagy iskolái a lakosság politikai akaratképzésének. Védelmet jelentenek a demokráciában óhatatlanul uniformizálódó többség uralmával szemben, a társadalom tagolása révén kifejezik a szabadság elvének prioritását a túlzott nivellálási törekvések ellenében.

Eddigi fejtegetéseinkből remélhetőleg kitűnt, hogy a centralisták európai mesterei olyan gondolkodók voltak, akiknek mentalitásában a rendiség, a kiváltságok, a születési hierarchia szempontjai már egyáltalán nem játszottak szerepet. Olyan gondolkodók, akik a nemesség történelmi szerepét befejezettek látták, s igazi történelemformáló erőnek, a nemzet lényegének a harmadik rendet tekintették. Constant, Thierry, Guizot, Macaulay és a többiek a hatalom egyetlen forrásának a polgárságot és az abba felemelkedni képes népet minősítették, a történelmet pedig egyetlen hatalmas ívnek, melyben a polgári érdek emancipálja magát a feudális nyomás alól.

Nemesség és polgárság, feudális birtok és városok kettőssége vonatkozásában Eötvösök jórészt Augustin Thierry álláspontját fogadták el. A „történetírás vak Homérjára”-nak értelmezésében a nemzet a múltban is azonossá vált a jobbágyokkal, a városlakókkal, a szegényekkel, a jogtalanokkal, s hovatovább ők lettek nála minden érték, érdem, erény hordozóivá. A történelmet ő állandó, sokszáz éves harcra jellemezte meg a tevékeny, illetve a tétlenül élvező osztály között, melynek során az előbbi véglegesen diadalt arat, és végét szakasztja az Eötvös által is Thierry látomásainak mintájára megjelenített nyomorúságnak. A nemzetet a francia történész a jövőben megteremtendőnek minősítette, két szemben álló osztály egyesítése nyomán megvalósulónak, úgy, ahogyan azt 1789 megkísérelte. Ez az egység szerinte a történelem végső célja. Constant-nal és Guizot-val egyezően a polgárság számára azt szabta feladatuk, hogy váljon nagy nemzeti „olvasztótégellyé”: rövid időn belül ötvözze magába a népesség összes többi rétegét. A nemességtől pedig nem szabad eszerint mást várni, mint hogy vegye békésen tudomásul történelmi szerepének végét.

A történelemnek ez a némiképp utópisztikus szemlélete és a hasonlóan kissé naiv jövőkép határozta meg a centralisták mintaképeinek viszonyulását az újkori história fordulópontjához, a francia forradalomhoz is. Ez volt az a nagy váltópont, amely a restauráció történetírása szerint végleg megtörte az abszolutista hatalmat, megnyitva az egész emberi nem új korszakát, s ennek a korszaknak 1830-ban kezdődött meg a második fázisa. A francia forradalom Guizot-ék szerint elkerülhetetlen volt. Az Ancien Régime korlátolt önkénye váltotta ki –, az 1789-től 1791-ig tartó történelmi folyamat, az alkotmányozó nemzetgyűlés tevékenysége viszont nagyon is követendő eszmény. A centralisták azután abban is követték Constant és Guizot értelmezését, hogy nem egy francia forradalom volt, hanem kettő: 1792 szeptembere volt a forradalom nagy választóvonalára, a jakobinus diktatúra végképp diszkreditálta 1789 eszméit. Az Ancien Régime tehát éppúgy elvetendő, mint a jakobinusok terrorja, vissza kell térni 1789 eszméihez – hirdette a restaurációs történetírás éppúgy, mint nyomukban Gans vagy Lerminier. 1789-et kell megvalósítani Magyarországon is, 1793 nélkül, s korrigálva 1830 átalakulásának hiányosságait is – vonták le utánuk a centralisták fél évszázad programot adó tanulságát. Azokért a reformokért kell munkálkodni, amelyek a legtöbb eredményt ígérnek a lakosság legkevesebb szenvedése által, a nyugalom legkisebb megháborítása árán.

István Fenyő

ZUR JUGENDLICHEN ZHEORETISCHEN ORIENTATION VON JÓZSEF EÖTVÖS UND LÁSZLÓ SZALAY

Das liberale theoretische Programm der beiden richtungsgebenden Politiker der Reformepoche, József Eötvös und László Szalay, formte sich in den 1830er Jahren. Dieser Vorgang war von den westeuropäischen Leistungen dieser Strömung nicht zu trennen. Der vorliegende Aufsatz beweist durch die Analyse der Artikel und Aufzeichnungen der zwei Schaffenden, dass ihr politisches Denken sich zum grössten Teil nach der Wirksamkeit von Lamartine, Constant, Bentham, Eugène Lerminier, Guizot, Villemain, Kant, Hegel, Eduard Gans, Condorcet, Augustin Thierry, Bacon, Tocqueville und Macaulay entfaltete. Sie wählten sich als Quellen Denker, die den Höhepunkt der Geschichte in der Verwirklichung der bürgerlichen Gesellschaft der „dritten Ordnung“ sahen. Die zwei Politiker, Gründer und führende Persönlichkeiten der zentralistischen politischen Zusammenrottung glaubten diese Denker folgend so bedingungslos an der Macht der Wissenschaft und an dem Prinzip, dass die Gesellschaft wissenschaftlich lenkbar sei. Den sich von Bacon bis Lerminier ausbreitenden philosophischen Zug zum Vorbild nehmend betrachteten sie die gesellschaftlichen Vorrechte, die die Gesellschaft teilten, das Ständewesen selbst als eine Erbschaft der Vergangenheit, die abgeschafft werden muss. Der Aufsatz untersucht in Einzelheiten wie die zwei Politiker das Prinzip der Solidarität der Nationen, die Idee des Europäertums und der Entwicklung, die menschlichen Freiheitsrechte und das bürgerliche Eigentumsrecht, die Theorie des Rechtsstaates, den Parlamentarismus, die Volksvertretung, Die Verantwortlichkeit der Regierung, die Teilnahme der Staatsbürger in der Selbstverwaltung usw. von den obengenannten französischen und englischen Theoretikern assimilierten – also alles, was auch heutzutage unverändert den Grund des wirkenden Mechanismus der bürgerlichen Gesellschaft bildet.